

JUNI 2023

DESTRUKCIJA ENERGETIKE UGLJA NA ZAPADNOM BALKANU

Kršenja prava zajednica na odgovarajuću hranu i prehranu, kao
i čistu, zdravu i održivu životnu sredinu

*Ljudi su dio prirode.
Hrana je najočigledniji izraz
naše intimne povezanosti
sa ostatkom živog svijeta.*

[Praćenje prava na hranu i prehranu 2020](#)

AUTORI:

Yifang Tang and LL.M. Rosa Angélica Castañeda Flores

LEKTOR:

Katie Anne Whiddon

RASPORED:

Harjot Khalsa

PREVOD NA BOSANSKI I SRPSKI JEZIK:

Boris Milanović

ZAHVALNICA:

Ova studija je rezultat kolektivnog poduhvata. Autori su duboko zahvalni ljudima koji su podijelili svoje priče i borbe na području Srbije i Bosne i Hercegovine. Oni su u srcu ove publikacije.¹ Autori su zahvalni i Zvezdanu Kalmaru iz Centra za ekologiju i održivi razvoj (CEKOR) u Srbiji, Draganu Ostiću iz Centra za životnu sredinu (CZZS) i Denisu Žišku iz Aarhus centra (Aarhus Centar) u Bosni i Hercegovini za velikodušno dijeljenje njihovih mudrosti sa nama. Na kraju, posebno smo zahvalni što su nam Sofia Monsalve-Suárez, Sabine Pabst, Stephan Backes i Tom Sullivan uputili svoje korisne i pronicljive komentare na ranije nacрте ove publikacije.

UDRUŽENJE
AARHUS
CENTAR U BIH

Centar za
životnu sredinu

FIAN
INTERNATIONAL

Ovu studiju podržava Evropska klimatska fondacija. Odgovornost za informacije i stavove izražene u ovoj studiji snosi FIAN International. Evropska klimatska fondacija se ne može smatrati odgovornom za bilo kakvu upotrebu informacija koje su u njoj sadržane ili izražene.

Juni 2023

Objavio FIAN International

SADRŽAJ

UVOD	...	8
1. KONCEPTUALNI I ANALITIČKI OKVIR - POVEZIVANJE ŽIVOTNE SREDINE SA LJUDSKIM PRAVIMA ZA RAZUMIJEVANJE UTICAJA UGLJA	...	10
1.1. Ciklus uglja	. . . . .	10
1.2. Pravo na hranu i prehranu	. . . . .	12
<i>Antrfile 1: Ljudska prava su međusobno uvezana: Pravo na hranu i prehranu i vezana prava</i>		12
1.3. Presijek životne sredine i ljudskih prava: pravo na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu	. . . . .	14
<i>Antrfile 2: Dodatni naponi organizacija o ljudskim pravima na spajanju klime, životne sredine i ljudskih prava</i>		14
2. ENERGETIKA I POLJOPRIVREDA NA ZAPADNOM BALKANU	...	16
2.1. Ugalj kao izvor energije u Srbiji i Bosni i Hercegovini	. . . . .	16
2.2. Poljoprivredna i prehrambena (ne)sigurnost	. . . . .	17
3. LOKALNE BORBE I OTPOR PROTIV STUDIJE SLUČAJA UGLJA	...	19
3.1. Sela Kličevac i Drmno: Rudnik Drmno i termoelektrane Kostolac (Srbija)	. . . . .	13
<i>Antrfile 3: Rudnik uglja Drmno i termo-elektrana Kostolac</i>		20
<i>Antrfile 4: Proširenje termo-elektrane Kostolac – Kostolac B3</i>		20
<i>Antrfile 5: Primjer zagađenja tla i hrane pepelom iz uglja u Tuzli, Bosna i Hercegovina</i>		22
<i>Antrfile 6: Solarni i vjetro-parkovi u Kostolcu</i>		23
3.2. Kamengrad, opština Sanski Most: Rudnik uglja Kamengrad (Bosna i Hercegovina)	. . . . .	26
<i>Antrfile 7: Rudnik uglja Kamengrad i planirana Kamengrad elektrana na ugalj</i>		26
3.3. Ugljevik: Rudnik uglja i termoelektrana (Bosna i Hercegovina)	. . . . .	28
<i>Antrfile 8: Rudnik uglja Ugljevik i termo-elektrana Ugljevik</i>		28
4. ANALIZA LJUDSKIH PRAVA ZA POVEZIVANJE ŽIVOTNE SREDINE S LJUDSKIM PRAVIMA	...	31
4.1. Uništavanje i gubitak obradivog zemljišta i drugih prirodnih resursa i pogoršanje plodnosti tla	. . . . .	32
4.2. Zagađivanje voda	. . . . .	34
4.3. Zagađivanje vazduha i višestruki uticaj na zdravlje i zemljište	. . . . .	35
4.4. Uznemiravanje i kriminalizacija	. . . . .	37
4.5. Eksteritorijalne obaveze države	. . . . .	37
5. PRELIMINARNA RAZMATRANJA I PUT NAPRIJED	...	39
ZAVRŠNE NAPOMENE	...	42

SPISAK AKRONIMA I SKRAĆENICA

CBD	Konvencija o biološkoj raznolikosti	EU	Evropska unija
CEDAW	Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije nad ženama	FAO	Organizacija Ujedinjenih nacija za hranu i poljoprivredu
CEEC	Kineska državna kompanija za	GA	Generalna skupština
CEKOR	Srpski centar za ekologiju i održivi razvoj	GDP	Bruto domaći proizvod
CESCR	Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava	GHG	Staklenički plinovi
CMEC	Kineska korporacija za proizvodnju mašina	ICCPR	Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima
CO₂	ugljični dioksid	ICESCR	Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima
CRC	Konvencija o pravima djeteta	KfW	Njemačka razvojna banka
CZZS	Centar za životnu sredinu	MW	Megavat
DeSOx	Odsumporavanje	NDC	Nacionalno utvrđeni doprinosi
DSEE	Delegacija Evropskog parlamenta za odnose sa Bosnom i Hercegovinom i Kosovom	NECP	Nacionalni energetska i klimatski plan
ECHR	Evropska konvencija o ljudskim pravima	NGO	Nevladina organizacija
EIA	Procjena uticaja na životnu sredinu	NO	Azotni oksidi
EPBiH	Elektroprivreda Bosne i Hercegovine	RE	Obnovljiva energija
EPS	Elektroprivreda Srbije	RiTE	Rudnik i Termoelektrana Ugljevik podružnica Elektroprivrede Srbije
ETOs	Eksteritorijalne obaveze države	UN	Ujedinjene nacije

REZIME

Ova studija ispituje razarajući uticaj životnog ciklusa uglja (rudarenje, sagorijevanje i odlaganje otpada) na živote i egzistenciju u lokalnim ruralnim zajednicama na Zapadnom Balkanu, oblasti sa nekim od najviših nivoa zagađenja vazduha u Evropi.

Istražuje i uticaje eksploatacije uglja i srodnih aktivnosti tokom ciklusa uglja na pravo ljudi na adekvatnu hranu i ishranu i čistu, zdravu i održivu životnu sredinu i druga međusobno povezana prava. Poseban fokus se stavlja na lokalne borbe i otpor uticaja električne energije na ugalj na tri lokacije: sela Kličevac i Drmno, u blizini rudnika Drmno i termoelektrane Kostolac u Srbiji; Rudnik Kamengrad i selo Kamengrad, opština Sanski Most u Bosni i Hercegovini; i elektrana Ugljevik i rudnik uglja, takođe u Bosni i Hercegovini.

Svjedočenja prikupljena od lokalnog stanovništva i grupa civilnog društva, u kombinaciji sa zapažanjima FIAN International, otkrivaju jasne indikacije ekološkog uništenja. One uključuju zagađene i poremećene opskrbe podzemnim vodama, što vodi do preplavlivanja, nestašice vode i smanjenih poljoprivrednih prinosa. Osim toga, prijavljeno je zagađenje vazduha i promjene u obrascima vjetra uslijed iskopina velikih razmjera, zajedno sa biljnim bolestima, poplavama i slijeganjem domova i poljoprivrednih objekata,² uz povećane slučajeve respiratornih bolesti, alergija i drugih teških zdravstvenih implikacija.

Ovi uticaji vezani za ugalj ozbiljno ugrožavaju ekološku osnovu proizvodnje hrane i imaju značajne posljedice po biodiverzitet i prirodne resurse, koji imaju suštinski značaj za ostvarivanje prava na adekvatnu hranu i ishranu, te čist, zdrav i održivu životnu sredinu.

Uprkos tome, vlade Srbije i Bosne i Hercegovine nisu adekvatno postupile. Procesi donošenja odluka često nisu transparentni, participativni ili demokratski i često nisu u skladu sa nacionalnim i međunarodnim pravnim okvirima. Značajno je odsustvo konsultacija sa pogođenim zajednicama i vjerodostojnih procjena uticaja na životnu sredinu. Zajednice koje su teško pogođene eksploatacijom uglja i srodnim aktivnostima već se godinama bore za preseljenje i nadoknađivanje gubitaka poljoprivrednog zemljišta i imovine. Mali proizvođači hrane na zapadnom Balkanu dosljedno pozivaju na politike i raspodjelu resursa kako bi se podstakla i podržala lokalna i održiva proizvodnja hrane, uključujući i male proizvođače hrane.

Situacija jasno krši obaveze i posvećenost obe zemlje u vezi s ljudskim pravima, životnom sredinom i klimom, kao što je sadržano u nizu međunarodnih instrumenata uključujući: *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* (ICESCR), Deklaraciju UN-a o pravima seljana i drugih ljudi koji rade u ruralnim područjima (UNDROP), *Konvenciji o biološkoj raznolikosti* (CBD) i Pariškom sporazumu o klimatskim promjenama. Pored toga, ova situacija uz djela i propuste obje države su u suprotnosti sa relevantnim nacionalnim pravnim i političkim okvirima.

KLJUČNE PREPORUKE

Da bi ispoštovali svoje međunarodne obaveze i obaveze u pogledu ljudskih prava, životne sredine i klime, pogođene zajednice, lokalne grupe civilnog društva i FIAN International pozivaju vlade Srbije i Bosne i Hercegovine da:

1. Kreiraju i implementiraju povoljan pravni i politički okvir za zaštitu ljudskih prava vezanih za štete po životnu sredinu; uspostave mehanizme i alate za pogođene ljude koji će procijeniti i evidentirati svoje gubitke i štete, čime će se stvoriti dokazi i odgovarajući mehanizmi pravnih lijekova; i osiguraju ljudima pristup pravdi.
2. Promoviraju, revitaliziraju i podstiču malu lokalnu poljoprivredu, lokalne ekonomije i lokalne prehrambene sisteme.
3. Čuvaju, poštuju i obnavljaju biodiverzitet, s posebnim naglaskom na ljudsko pravo na adekvatnu hranu i ishranu i pravo na čist vazduh, zdravu i održivu životnu sredinu, s obzirom na njihovu ključnu ulogu u proizvodnji hrane i održavanju dobrobiti i zdravlja ljudi.
4. Zaustave planiranje novih objekata za proizvodnju energije na ugalj i subvencioniranje termoelektrana na ugalj. Umjesto toga, da uspostave ambiciozne ciljeve na ukidanju uglja i razvoju strateškog okvira i mape puta za napuštanje proizvodnje električne energije na bazi lignita (koji predstavlja najprljaviji oblik niskokvalitetnog uglja), u skladu s Pariškim sporazumom, te da izvrše kompenzaciju i rehabilitaciju žrtvama kršenja prava.

Za kompletan spisak preporuka, molimo da pregledate strane **39** i **40** studije.

UVOD

Ugalj je ključni pokretač klimatskih promjena i najveći pojedinačni doprinositelj globalnih emisija CO₂.³ Kako se okvir za izbjegavanje predstojeće klimatske katastrofe konstantno sužava, nije iznenađujuće da se 'kraj uglja' pojavio kao poklič za klimatska kretanja i kamen temeljac za globalne klimatske politike.⁴ U mnogim krajevima svijeta, lokalne borbe protiv uglja su u suprotnosti sa stalnim značajem ekonomije zasnovane na uglju. Od 2000. godine, kapacitet proizvodnje električne energije iz uglja se udvostručio na globalnom nivou, sa posebno brzim rastom u Kini, Indiji i drugim industrijaliziranim državama.⁵

I Srbija⁶ i Bosna i Hercegovina⁷ planiraju da se pridruže Evropskoj Uniji. Obje države su se obavezale na postepeno ukidanje fosilnih goriva do 2050. godine kada su potpisale Sofijsku deklaraciju, koja uključuje obavezu usvajanja Zakona EU o klimi. Međutim, u toku je proširenje i izgradnja novih elektrana: Kolubara B, Nikola Tesla B3, Novi Kovin i Štavalj. Izgradnja Kostolac B3 je skoro gotova, a termoelektrana Pančevo je puštena u rad u novembru 2022. Godine. Isto tako, kao jedina druga država u regionu, Bosna i Hercegovina još uvijek ima u pripremi nove elektrane na ugalj: Tuzla 7, Ugljevik III, Banovići, Gacko II i Kakanj 8.

Rješavanje ekološke i klimatske krize korištenjem pristupa zasnovanog na ljudskim pravima je ključno za obnavljanje vitalnih usluga ekosistema a istovremeno se boriti protiv globalne gladi i nehranjenosti. Posebno je ljudsko pravo na adekvatnu hranu i ishranu (u daljem tekstu RtFN) ključno za preoblikovanje preovlađujućeg poljoprivredno-prehrambenog sistema koji ne samo da pogoršava glad i nehranjenost, nego i šteti i životnoj sredini i ljudima iz sela.

Ova preliminarna studija se nadovezuje na prethodne napore⁸ da se analiziraju i povežu relevantni međunarodni zakoni o zaštiti životne sredine i klimatske politike i oblasti politike u kontekstu međunarodnog prava i politike ljudskih prava i obrnuto. Studija ispituje **razarajući uticaj vađenja uglja i termoelektrana na život i egzistenciju lokalnih zajednica** i kako ovo utiče na RtFN i na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu, između ostalih međusobno povezanih prava. Fokusira se na lokalne borbe i otpor protiv uglja na tri lokacije: sela Kličevac i Drmno, u blizini rudnika Drmno i termoelektrane Kostolac u Srbiji; rudnika Kamengrad i sela Kamengrad, opština Sanski Most u Bosni i Hercegovini; te elektrane i rudnika uglja Ugljevik, takođe u Bosni i Hercegovini.

Studija se preliminarno temelji na informacijama i svjedočenjima lokalnih borbi protiv uglja i otpora skupljenih za vrijeme terenske posjete koju je u martu 2023. godine izvršio FIAN International, zajedno sa Centrom za ekologiju i održivi razvoj – CEKOR, Srbija i Centrom za životnu sredinu - CZZS, Bosna i Hercegovina. Sadržaj studije je kasnije dopunjen sekundarnim istraživanjima i informacijama koje su podijelile lokalne organizacije. Narodno Praćenje Prava na Hranu i Ishranu⁹ koje je razvila Globalna Mreža za Pravo na Hranu i Ishranu¹⁰ takođe je inspirisalo studiju.

Odjeljak 1 **KONCEPTUALNI I ANALITIČKI OKVIR - POVEZIVANJE ŽIVOTNE SREDINE SA LJUDSKIM PRAVIMA ZA RAZUMIJEVANJE UTICAJA UGLJA** opisuje konceptualni i analitički okvir ljudskih prava, koji se fokusira na ciklus uglja i štete i uticaj na životnu sredinu u svakoj fazi na ljudska prava, posebno RtFN, njegova srodna prava i pravo na sigurno, čisto i održivo životno okruženje.

Odjeljak 2 **ENERGETIKA UGLJA I POLJOPRIVREDA NA ZAPADNOM BALKANU** pruža kratak pregled energetike i poljoprivrede u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Ovaj odjeljak predstavlja opšti pregled trenutne situacije u pogledu energije, ovisnosti o uglju i određenog razvoja u prelasku na obnovljivu energiju (RE). Takođe sadrži pododjeljak o trenutnoj situaciji gladi i neuhranjenosti u Srbiji i Bosni i Hercegovini, kao i glavne karakteristike poljoprivrede i proizvodnje hrane.

Odjeljak 3 **LOKALNE BORBE I OTPOR PROTIV STUDIJE SLUČAJA UGLJA** opisuje četiri lokalne borbe i otpora protiv uglja: rudnik Drmno i termoelektrane Kostolac (Srbija) u selima Kličevac i Drmno; Rudnik uglja Kamengrad (Bosna i Hercegovina) u Kamengradu, koji se nalazi u opštini Sanski Most; i termoelektrane i rudnika uglja Ugljevik.

Odjeljak 4 **ANALIZA LJUDSKIH PRAVA ZA POVEZIVANJE ŽIVOTNE SREDINE S LJUDSKIM PRAVIMA** analizira glavne štete koje uzrokuje ciklus uglja, radnje i propusti Srbije i Bosne i Hercegovine, te kršenje niza ljudskih prava, npr. RtFN, pravo na zemljište, pravo na čistu, sigurnu i zdravu životnu sredinu, pravo na vodu i pravo na zdravlje. Odnosi se na glavne međunarodne instrumente o ljudskim pravima životnoj sredini, kao i na primjenjive nacionalne zakone.

Naposlijetku, pogođene zajednice, lokalni partneri i FIAN International udružuju glasove u *Odjeljku 5* **PRELIMINARNA RAZMATRANJA I PUT NAPRIJED** kako bi pozvali države Srbiju i Bosnu i Hercegovinu da implementiraju set preporuka kako bi se pridržavali svojih međunarodnih obaveza i obaveza u pogledu ljudskih prava, životne sredine i klime u pravcu ostvarivanja ljudskih prava pogođenih zajednica.

1. KONCEPTUALNI I ANALITIČKI OKVIR - POVEZIVANJE ŽIVOTNE SREDINE SA LJUDSKIM PRAVIMA ZA RAZUMIJEVANJE UTICAJA UGLJA

ako bi procijenila uticaj ciklusa uglja na živote i egzistenciju lokalnog stanovništva, ova studija se bavi **ciklusom uglja¹¹** : **Od vađenja (iskopavanja) i “sagorijevanja” (gorenja uglja), do odlaganja otpada od uglja.** Studija ispituje kako štete nastale i produkovane aktivnostima vezanim za ugalj po životnu sredinu i zdravlje ljudi u svakoj fazi ugrožavaju realizaciju RtFN i srodnih prava ruralnih zajednica, kao i prava na sigurnu, čistu i održivu životnu sredinu.

1.1. CIKLUS UGLJA

Ugalj je danas i dalje značajan izvor energije širom svijeta (oko 40%) i najveći pojedinačan izvor emisije ugljičnog dioksida (CO₂). Njegovo obilje i pristupačnost, historijski gledano, učinili su ga dominantnim izvorom energije, posebno u proizvodnji električne energije i industrijskih procesa. Proces dobijanja uglja – od vađenja, sagorijevanja za proizvodnju energije i odlaganja otpada – ima značajne implikacije na životnu sredinu, klimatske promjene i ljudska prava.

Iskopavanje uglja
Autor: Dominik Vanyi

Vađenje uglja (podzemno i površinsko) podrazumijeva uklanjanje temeljnih sedimenata, vegetacije i stijena poznatih kao „jalovina” za površinsko rudarenje, dok podzemno rudarstvo uključuje vađenje duboke zemlje koja stvara toksične ostatke. Ekološki uticaji vađenja uglja su dramatični. Pejzaž ostaje rastrgan i opustošen, a staništa i cijeli ekosistemi uništeni. Površinsko rudarenje može uzrokovati klizišta i slijeganje tla. Otrovne tvari se ispuštaju u vazduh, vodonosne slojeve i podzemne vode i mogu ugroziti zdravlje lokalnih zajednica.¹² Takođe, rudarstvo raseljava zajednice, prisiljavajući ih da napuste svoje domove i prirodne resurse od kojih zavise. Porodice se razdvajaju, društvena tkiva su razbijena, a tradicionalna kultura ugrožena. U vezi s površinskim rudarenjem su prijavljeni slučajevi anksioznosti, nesаницe, depresije i zloupotrebe supstanci.¹³ Zajednice često nisu konsultovane ni dovoljno informisane o rudarstvu, a takođe im je uskraćena adekvatna nadoknada i rehabilitacija.

Gorenje uglja („sagorijevanje”) u termoelektranama rezultira visokim emisijama otrovnih plinova i zagađivača koji štete i ljudskom zdravlju i životnoj sredini. Sumpor dioksid (SO₂) i čestice (kao što su grube čestice) uzrokuju širok spektar zdravstvenih efekata: respiratorne bolesti, infekcije, bolesti srca, moždani udar, rak pluća i štetne negativne ishode porođaja kao što su prijevremeni porod i mala porođajna težina.¹⁴ Sagorijevanjem uglja se stvara i prekomjerna količina pepela od uglja, koji se sastoji od anorganskih jedinjenja, minerala silicijuma, kalcijuma i magnezijuma.¹⁵ Hronična izloženost ugljenoj prašini može uzrokovati silikozu i smanjiti sposobnost pluća da dišu. Visoke emisije gasova i aerosola kao i pepela od uglja mogu zagađivati obradivo zemljište u neposrednoj blizini. Sastojci pepela poput bora, arsena, selena, molibdena, vanadijuma, aluminijuma i kadmijuma su izuzetno opasni za biljke, ako se akumuliraju u njihovom staništu.¹⁶ I rudarska prašina može pogoršati sekundarne stresove, kao što su suša, insekti i patogeni, ili omogućiti prodor toksičnih metala ili fitotoksičnih gasovitih zagađivača.¹⁷ Kod povećanih koncentracija teški metali prvenstveno utiču na mikrobiološke karakteristike tla i neizbježno narušavaju strukturu tla.¹⁸ Teški metali koji se akumuliraju u tlu stižu do biljaka, kao i do životinja, poljoprivrednih proizvoda i na kraju do ljudi.

Spaljivanje uglja | Autor: Ella Ivanescu

Odlaganje šljake i pepela. Solid waste generated in the Čvrsti otpad koji nastaje procesom sagorijevanja uglja u termoelektranama mora se zbrinuti. Šljaka i pepeo sadrže brojne hemijske elemente, uključujući toksične teške metale. Kada su ove hemikalije izložene padavinama i vetru, ili dođu u kontakt sa vodom, mogu da izazovu kontaminaciju podzemnih voda i njenih tokova, izvora, biljaka i tla, što dalje utiče na ljude, čitav ekosistem i lokalni sistem ishrane.¹⁹ Deponije pepela i šljake predstavljaju ozbiljan rizik od zagađenja tla i podzemnih voda. Uspostavljanje odlagališta takođe može dovesti do raseljavanja lokalnih zajednica.

Treba skrenuti pažnju na dodatne rudarske aktivnosti koje se odnose na postavljanje i stvarni rad različitih mašina i termoelektrana, kao i njihov uticaj na životnu sredinu i zdravlje.

Na primjer, izloženost stalnoj buci koju proizvode rudarski radovi velika je opasnost po zdravlje koja pogađa ne samo radnike rudnika već i zajednice koje borave u i oko rudarskih kompleksa. Izloženost buci dovodi do višestrukih štetnih efekata na fizičko i psihičko stanje rudarske zajednice. Neki od dobro poznatih efekata su, na primjer, tinitus, gubitak sluha izazvan bukom, smanjena učinkovitost, poteškoće sa spavanjem, smetnje u razgovoru, uznemirenost i stres.²⁰

Odlagalište pepela Tuzla | Autor : Aarhus Centar Bosna i Hercegovina

Sve u svemu, eksploatacija uglja i povezane aktivnosti nanose destruktivnu štetu prirodi, imaju štetne posljedice po zdravlje ljudi i nanose nepopravljivu štetu ekosistemima. One pokazuju jasnu **povezanost između životne sredine i ljudi.**

1.2. PRAVO NA HRANU I ISHRANU

Šteta koja nastane u svakom ciklusu proizvodnje uglja je duboko povezana sa ostvarivanjem ljudskih prava zajednica. Ova studija primjenjuje okvir ljudskih prava na svoju analizu, a naročito pravo na hranu i ishranu (RtFN) i srodna ljudska prava, kao i pravo na sigurnu, čistu i održivu životnu sredinu. Član 25 (1) Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima (UDHR) (1948) i član 11 Međunarodnog pakta o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (ICESCR) (1966) priznaju pravo na hranu i ishranu kao bitnu komponentu prava na adekvatan životni standard. Kao međunarodno ljudsko pravo, ovo pravo obavezuje države članice, među kojima su i Srbija i Bosna i Hercegovina, da poštuju, štite i ispunjavaju RtFN svog stanovništva. Obaveza poštovanja je obaveza „ne naškodite“, koja zahtijeva da se države uzdrže od preduzimanja radnji ili mjera koje mogu uticati na uživanje RtFa. Obaveza zaštite. zahtijeva od država da osiguraju da pojedinci ili nedržavni akteri, kao što su korporacije, ne krše tuđe RtFN. Obaveza ispunjenja za sobom povlači i obavezu da se omogući i da se ovo pravo obezbijedi. Obaveza olakšavanja zahtijeva od država da preduzmu mjere za jačanje kapaciteta ljudi da koriste i realizuju RtFN.²¹

Iako je normativno razumijevanje RtFN napredovalo s razradom Općeg komentara br. 12 Komiteta UN-a za ekonomska, socijalna i kulturna prava (CESCR, 1999) i dalje objašnjeno u Smjernicama FAO o pravu na hranu, RtFN se još uvijek često smatra pravom na hranu. U ovoj studiji, RtFN se razumije na holističkiji način kako bi obuhvatio ishranu, ljudska prava žena i suverenitet hrane, a može se ostvariti samo kada postoji društveni proces za vrijeme kojeg svaki član zajednice ima mogućnost izbora, može odlučiti kako se baviti prirodom i transformirati prirodne resurse u hranu. Ova hrana se uglavnom proizvodi lokalno, u skladu s agroekološkim principima, a sastoji se od raznolike prehrane koja je adekvatna, sigurna, hranljiva i održiva.

U središtu ovog holističkog razumijevanja RtFN je i priznanje da su sva ljudska prava međusobno povezana i nedjeljiva, i da se kršenja ljudskih prava moraju rješavati na integrisan način. RtFN ruralnih zajednica je suštinski povezan sa nekoliko drugih ljudskih prava; to su pravo na zemljište, pravo na vodu i pravo na zdravlje (pogledati okvir u nastavku). RtFN je takođe usko vezan za pravo na sigurnu, čistu i održivu životnu sredinu, o čemu će dalje biti riječi u nastavku.

ANTRFILE 1

LJUDSKA PRAVA SU MEĐUSOBNO POVEZANA: PRAVO NA HRANU I ISHRANU I MEĐUSOBNO POVEZANA PRAVA

Pravo na zemljište i njegova povezanost sa pravom na hranu i ishranu

Seljanima i drugim ljudima koji rade u ruralnim područjima, zemlja, šume, rijeke i sva priroda su sama osnova života, kulture i identiteta. Oni nisu samo osnova njihovog života, uključujući proizvodnju hrane, već ispunjavaju i ključne društvene, kulturne, duhovne i ekološke funkcije. Pristup zemljištu i drugim prirodnim resursima, kontrola i korištenje zemljišta i drugih prirodnih resursa su zato neophodni za ostvarivanje različitih ljudskih prava, između ostalog i prava na hranu.²²

Tokom proteklih dvadeset godina, institucije za ljudska prava i druge institucije sve više prepoznaju neraskidivu vezu između zemlje i nekoliko ljudskih prava. Pravo na zemljište je danas izričito priznato u članu 17 Deklaracije UN o pravima seljana i drugih ljudi koji rade u

ruralnim područjima (UNDROP) koja ga definiše kao: „pravo na pristup, održivu upotrebu i upravljanje zemljištem, vodnim tijelima, obalnim morima, ribarstvom pašnjacima i šumama u njima, da bi postigli odgovarajući životni standard, da imaju mjesto za život u sigurnosti, miru i dostojanstvu i da razvijaju svoju kulturu.“ Član 5 dalje utvrđuje da „seljani i drugi ljudi koji rade u ruralnim područjima imaju pravo na pristup prirodnim resursima prisutnim u njihovim zajednicama i da ih upotrebljavaju na održiv način, a koji su potrebni da bi uživali u odgovarajućim životnim uslovima [...]”²³

Pravo na vodu i njegova veza sa pravom na hranu i ishranu

RtFN se ne može realizovati ukoliko ljudi nemaju pristup sigurnoj vodi za piće za ličnu i kućnu upotrebu, koja se definiše kao voda za piće, pranje veša, pripremanje hrane i ličnu higijenu i higijenu domaćinstva. Pored toga, ruralnom stanovništvu i seljanima, voda adekvatnog kvaliteta i dovoljne količine je neophodna za poljoprivredu i za potrebe stočarstva. Kako voda igra ključnu ulogu u životima seljana i ruralnog stanovništva, pristup vodi za život je jednako važan kao i pristup vodi za piće. Dalje, vodosnabdijevanje za svaku osobu mora biti sigurno, dostupno i pristupačno bez ikakve diskriminacije.²⁴

UNDROP na sljedeći način definiše obaveze država u vezi sa pravom na vodu: „Države će zaštititi i obnoviti ekosisteme vezane za vodu, uključujući planine, šume, močvare, rijeke, vodonosne slojeve i jezera, od prekomjerne upotrebe i zagađivanjem štetnim supstancama, industrijskim otpadnim vodama i koncentriranim mineralima i hemikalijama koje dovode do sporog i brzog trovanja.” Osim toga, države će spriječiti treće strane da ometaju uživanje prava na vodu seljana i drugih ljudi koji rade u ruralnim područjima. Države trebaju dati prednost vodi za ljudske potrebe prije druge upotrebe, promovisanjem njezinog očuvanja, obnove i održivog korištenja.²⁵

Pravo na zdravlje i njegova veza sa pravom na hranu i ishranu

Pored pravovremene i odgovarajuće zdravstvene zaštite, pravo na zdravlje uključuje i druge temeljne determinante zdravlja poput adekvatne opskrba bezbjednom hranom i ishranom, pristupa bezbednoj i pitkoj vodi i zdravih uslovi rada i životne sredine.²⁶ Pravo na zdravlje je usko vezano i zavisi od ostvarivanja drugih ljudskih prava, uključujući RtFN. Osiguranje pristupa adekvatnoj hrani je neophodno za uživanje prava na zdravlje, a dobro zdravlje je preduslov za realizaciju RtFN. RtFN obuhvata pristup dovoljnoj i hranljivoj hrani, što direktno utiče na opšte zdravlje, rast i razvoj ljudi. Pravilna prehrana u ranom djetinjstvu je ključna za kognitivni razvoj, fizički rast i cjelokupan ljudski razvoj. RtFN je međusobno povezan sa drugim pravima u obezbjeđivanju neophodnih uslova pojedincima da ostvare svoj puni potencijal i vode dostojanstven život.

1.3. RASKRSNICA ŽIVOTNE SREDINE I LJUDSKIH PRAVA: PRAVO NA ČISTU, ZDRAVU I ODRŽIVU ŽIVOTNU SREDINU

I dok su originalni tekstovi UDHR-a i ICESCR-a šutjeli o odnosu između prirode, životne sredine i RtFN, **ozbiljan i nepovratan uticaj globalnog zagrijavanja i kontinuirane ekološke i klimatske krize su doveli do većeg prepoznavanja međusobne zavisnosti između životne sredine i ljudskih prava** – dva odvojena međunarodno-pravna režima i sfere politike. Zauzvrat, to je olakšalo napredak i inkorporaciju principa, standarda i koncepata koji podstiču harmonizaciju između ova dva pravna pejzaža. To važi ne samo za RtFN, nego i za niz gore navedenih ljudskih prava, što doprinosi daljem napretku i postavljanju standarda ljudskih prava.

Svijest o trostrukoj planetarnoj krizi klimatskih promjena, biodiverziteta i zagađenja koji postaju ozbiljna prijetnja ljudskim pravima na globalnom nivou raste. Sve ovo, zajedno sa naporima za povezivanje životne sredine i ljudskih prava, konačno je dovelo do usvajanja Rezolucije Generalne skupštine (GA) Ujedinjenih nacija (UN) A/RES/76/300²⁷ o ljudskom pravu na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu. Životna sredina je konačno priznata kao ljudsko pravo.

„Svi ljudi imaju pravo na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu. Kako su ljudska prava i životna sredina međusobno zavisni, čista, zdrava i održiva životna sredina je preduslov za potpuno uživanje širokog spektra ljudskih prava, između ostalih prava na hranu, vodu i život..”²⁸

Iako ne postoji univerzalno prihvaćena definicija o pravu na zdravu životnu sredinu, podrazumijeva se da ono uključuje suštinske elemente kao što su čist zrak, zdrava i održivo proizvedena hrana, pristup bezbjednoj vodi i netoksično okruženje u kojem se živi, radi, uči i igra; i zdrav biodiverzitet i ekosistemi. Ovo usvajanje se nadovezuje na kontinuirane napore Specijalnog izvjestitelja za ljudska prava i životnu sredinu da razjasni sadržaj ovog prava (za dodatne napore koje čine tijela za ljudska prava u produbljivanju razumijevanja i veze između klime/životne sredine i hrane, pogledajte polje u nastavku). Takvo priznanje moglo bi pomoći zajednicama da brane svoja RtFN i srodna prava od uništavanja životne sredine. Štaviše, mogle bi se podržati vlade u razvoju jačih i koherentnijih politika i zakona o zaštiti životne sredine. Ovdje treba skrenuti pažnju i na Deklaraciju UN o pravima seljana i drugih ljudi koji rade u ruralnim područjima (UNDROP) iz 2018. Nadalje, može poslužiti kao oruđe ruralnom stanovništvu u borbi protiv eskalacije uništavanja okoliša i klimatskih promjena.

ANTRFILE 2

DODATNI NAPORI TIJELA ZA LJUDSKA PRAVA U POVEZIVANJU KLIME, ŽIVOTNE SREDINE I DRUGIH LJUDSKIH PRAVA

Slične napore ulažu i druge posebne procedure Savjeta za ljudska prava u povezivanju ljudskih prava i životne sredine, uključujući i RtFN. Na primjer, sadašnji i prethodni Specijalni izvjestitelji o pravu na hranu izvještavali su o međudjelovanju klimatskih promjena i prava na hranu, a detaljnije o klimatskim promjenama i RtFN u stvaranju održivih sistema ishrane. Dalja sinergija se nalazi u radu tijela i mehanizama za ljudska prava. Komitet UN za ekonomska, socijalna i kulturna prava (CESCR), na primjer, je zaključio da je zdrava

životna sredina osnovna odrednica prava na zdravlje. CESCR preporučuje smanjenje emisija stakleničkih plinova (GHG) i implementaciju mjera za ublažavanje štetnih posljedica klimatskih promjena koje utiču na RtFN autohtonih naroda. Povećana je učestalost kojom se CESCR bavio uticajima klimatskih promjena na ljudska prava u nedavnim Zaključnim zapažanjima i listama pitanja. Možete pogledati publikaciju FIAN International Pravo na hranu i ishranu kao dio zaštite životne sredine i klimatske pravde za više informacija. ²⁹

Sljedeći odjeljak pruža kratak pregled energetike i poljoprivrede zajedno sa situacijom (ne)sigurnosti hrane u Srbiji i Bosni i Hercegovini.

2. ENERGETIKA I POLJOPRIVREDA NA ZAPADNOM BALKANU

2.1. UGALJ KAO IZVOR ENERGIJE U SRBIJI I BOSNI I HERCEGOVINI

Srbija se u znatno oslanja na ugalj kao glavni izvor energije, pri čemu ugalj čini oko 70% njenog energetskeg miksa. Hidroenergija čini oko 30%, dok vjetar i solarna energija doprinose samo malom postotku.³⁰ Prva termoelektrana u državi je počela sa radom na Dorćolu krajem 19. vijeka. Nacionalna elektroprivreda Srbije (Elektroprivreda Srbije, EPS) danas posjeduje i upravlja sa pet elektrana na ugalj u državi (Nikola Tesla, Kolubara, Morava, Kostolac A i B).³¹ Kolubara i Kostolac su glavne rezerve uglja u Srbiji, uglavnom u vlasništvu i kojima upravljaju podružnice EPS-a.³² Kolubara – sinonim za riječ struja u srpskom jeziku – je srce proizvodnje električne energije u državi od ranih 1950-ih.³³ Obzirom na energetske vrijednosti, lignit je nekvalitetan ugalj i pogodan je samo za termoelektrane. Rudarski basen Kolubara obezbjeđuje oko 75% lignita koji se koristi za proizvodnju toplote EPS-a. Lignit koriste elektrane Nikola Tesla A i B, Kolubara A i Morava, koje zajedno proizvode više od 50% električne energije u državi. Rudnik Drmno kod Kostolca obezbjeđuje preostalih 25% lignita, što je u prosjeku više od 9 miliona tona godišnje. Ugalj iz ovog rudnika koriste pogoni Kostolac A i B. Planirano je proširenje proizvodnje na 12 miliona tona godišnje za potrebe novog bloka B3 Kostolac.³⁴ Uprkos planu Srbije da se pridruži EU i njenoj posvećenosti usvajanju *Zakona EU o klimi*, kao što je nagoviješteno potpisivanjem Sofijske deklaracije, Srbija planira proširenje i izgradnju nove elektrane. Iako je Srbija usvojila četiri nova zakona iz oblasti energetike i rudarstva u aprilu 2021.,³⁵ država tek treba da uspostavi svoje ciljeve za klimu, energetske efikasnost i obnovljive izvore energije do 2030. godine i da predstavi svoj Nacionalni energetske i klimatski plan (NECP).

Tokom prošlog vijeka Bosna i Hercegovina je region bivše Jugoslavije snabdijevala sirovinom-energetikom. Kapacitet proizvodnje električne energije u Bosni i Hercegovini sastoji se od pet termoelektrana na ugalj (Tuzla, Kakanj, Gacko, Ugljevik i Stanari), koje pokrivaju gotovo polovinu bosanskohercegovačke električne energije, dok preostala polovina dolazi iz hidroelektrana.³⁶ Danas, **Bosna i Hercegovina je jedina država Zapadnog Balkana koja ostaje koja ostaje neto izvoznik električne energije, izvozeći uglavnom u susjedne države Hrvatsku, Srbiju i Sloveniju.** Prvih devet mjeseci 2022. godine, izvoz električne energije iznosio je više od 900 miliona konvertibilnih maraka (oko 460 miliona eura). To je činilo 7% ukupnog izvoza Bosne i Hercegovine.³⁷ EU planira uvođenje graničnog poreza na ugljenika i prestanak finansiranja novih projekata fosilnih goriva.

Trenutno, Bosna i Hercegovina razvija NECP u skladu sa propisima EU, koji će uspostaviti cilj smanjenja emisija stakleničkih plinova, cilj obnovljive energije i cilj energetske efikasnosti za 2030. godinu. Do sada nijedan nacrt nije bio javno dostupan.³⁸

Ipak, i Srbija i Bosna i Hercegovina su znatno energetske neefikasne, a cijene energije se za potrošače održavaju umjetno niskim putem subvencija. U Bosni i Hercegovini proizvodnja električne energije u termoelektranama je više od četiri puta energetske intenzivnija od prosjeka u zemljama EU, a najveća na Zapadnom Balkanu.³⁹

2.2. POLJOPRIVREDNA I PREHRAMBENA (NE)SIGURNOST

Srbija i Bosna i Hercegovina i dalje su pretežno ruralne zemlje, sa procjenom da 43% odnosno 61% stanovništva živi u ruralnim područjima. Danas, kao i za vrijeme bivše Jugoslavije, poljoprivreda nastavlja da igra važnu ulogu u Srbiji, a u manjoj mjeri i u Bosni i Hercegovini, kako ekonomski, u smislu doprinosa BDP-u zemlje, tako i društveno kao glavni izvor zapošljavanja. U Srbiji je poljoprivreda (i proizvodnja hrane) najveći izvozni sektor, koji čini preko 10% BDP-a zemlje i oko 20% ukupnog izvoza.⁴⁰ U Bosni i Hercegovini poljoprivreda učestvuje sa 8%. Uprkos značajnim razlikama u pogledu kvaliteta zemljišta i sistema poljoprivredne proizvodnje, Srbija je generalno blagoslovena plodnim zemljištem i povoljnim klimatskim uslovima. Dvije trećine ukupne obradive zemlje u Srbiji koristi se za poljoprivredu, dok plodne nizije u Bosni i Hercegovini čine četvrtinu poljoprivrednog zemljišta u državi. Naraspologanju je milion hektara obradivog zemljišta, od čega približno polovinu čine gazdinstva, dok se samo 0,65% površine pogodna za poljoprivredu navodnjava zbog nerazvijene infrastrukture za navodnjavanje. Srbija ne samo da je samodovoljna država u poređenju sa ostatkom Zapadnog Balkana, nego bi mogla da prehrani najmanje pola Evrope.⁴¹ Nasuprot njoj, Bosna i Hercegovina je neto uvoznik hrane.⁴²

Najznačajniji srpski poljoprivredni proizvodi su, između ostalih, kukuruz, pšenica, suncokret, šećerna repa, soja, krompir i razno voće kao što su maline, jabuke, šljive, trešnje i grožđe. Uzgoj stoke (svinjetina, govedina i perad) takođe ima dugu istoriju. U Bosni i Hercegovini, glavne kulture koje se proizvode su kukuruz, pšenica, krmno bilje, ječam, krompir, povrće i voće (jabuke, šljive, kruške), od kojih se većina uzgaja u dolini rijeka Save, Une, Sane, Vrbasa, Bosne i Drine, gdje se nalaze najkvalitetnija tla.⁴³ Iako se udio poljoprivrede u BDP-u obe zemlje kontinuirano smanjuje, ona ostaje okosnica ruralne ekonomije, zapošljavajući 20% radne snage u Bosni i Hercegovini i 15% radne snage u Srbiji.⁴⁴ Još jedan društveni aspekt koji treba uzeti u obzir je činjenica da poljoprivreda pruža mrežu društvene sigurnosti i sredstvo za ostvarivanje prava na hranu i ishranu, posebno za mnoge starije osobe koje nemaju alternativni izvor prihoda i stoga ovise o samoodrživoj poljoprivredi za egzistenciju.⁴⁵

Veličina farmi u Srbiji i Bosni i Hercegovini je uglavnom mala (jedan do pet hektara), a manja su od prosječne veličine farmi u evropskim zemljama. U Bosni i Hercegovini postoji oko 500 000 malih gazdinstava. U Srbiji, od preko 630 000 poljoprivrednih gazdinstava (koji iznose 3 355 859 hektara zemlje), velika većina (97%) je u porodičnom vlasništvu. Zbog male veličine farme, većina farmera proizvodi samo onoliko koliko je dovoljno za vlastitu potrošnju u domaćinstvu ili prodaje samo mali dio svojih proizvoda.⁴⁶ Čak i u Vojvodini, prehrambenoj korpi Srbije, prihodi od poljoprivrede ostaju u prosjeku na oko 20% prihoda domaćinstva. Drugim riječima, seoska domaćinstva 80% svojih prihoda obezbjeđuju iz drugih izvora, uglavnom penzija i rada van farme.⁴⁷

Uprkos ključnoj ulozi poljoprivrede, i Bosna i Hercegovina i Srbija su ranjive na nesigurnost hrane. Prema podacima UN Organizacije za hranu i poljoprivredu (FAO), dok je prevalencija pothranjenosti među stanovništvom ostala niska u periodu između 2019 - 2021. za Bosnu i Hercegovinu i Srbiju (ispod 2,5% odnosno 3,3%, respektivno), obe države su pokazale relativno visoku prevalenciju umjerene ili teške nesigurnosti hrane u ukupnoj populaciji (12,6% i 14,1%). Ovo je povećanje od 3% za obe države u odnosu na prethodne godine (2014 - 2016). Trenutno takođe postoji izuzetno visoka prevalenca prekomjerne težine djece, kao i gojaznosti među odraslima u Bosni i Hercegovini i Srbiji (12,8%/17,9% u Bosni, 10,8%/21,5% u Srbiji).⁴⁸ Segment koji će najvjerojatnije biti pogođen nesigurnošću hrane je ruralno stanovništvo koje živi ispod granice siromaštva. Treba napomenuti i rodnu dimenziju jer žene čine nešto više od polovine siromašnih u zemlji.⁴⁹

3. LOKALNE BORBE I OTPOR PROTIV STUDIJE SLUČAJA UGLJA

3.1. SELA KLIČEVAC I DRMNO: RUDNIK DRMNO I TERMOELEKTRANE KOSTOLAC (SRBIJA)

Kličevac i Drmno su dva sela koja se nalaze u opštini Požarevac. Broj stanovnika je 1200, odnosno 900 stanovnika.⁵⁰ Požarevac je dio smederevskog regiona, koji se nalazi na južnoj granici Panonske nizije, jednog od najvećih poljoprivrednih područja Evrope, sa veoma plodnim, bogatim ilovastim lesnim zemljištem. Smederevski kraj je poznat po vinogradima i voćnjacima. Uzgoj voća kao što su dunje, kruške i šljive može se vidjeti posvuda, a rakija je jedna od glavnih preradevina. Poljoprivreda je među glavnim izvorima egzistencije stanovnika Kličevca. Poljoprivrednici uzgajaju razne vrste voća (npr. jabuke, kruške), orašaste plodove (npr. lješnjake, orasi) i obrađuju vinograde. Uzgoj stoke, kao što je uzgoj pilića, je uobičajen. Kao i u drugim dijelovima Srbije, preovladava mala poljoprivreda, uglavnom za potrebe sopstvene potrošnje. Samo manjina onih koji se bave poljoprivredom su poljoprivrednici sa punim radnim vremenom i u potpunosti ostvaruju prihod od poljoprivrede. U skladu sa ukupnim trendom u balkanskim zemljama, mnogi Kličevčani su se iselili, postajući cjelogodišnji gastarbajteri u Austriji, Njemačkoj, Švicarskoj i Italiji.⁵¹

Kličevac i njegovo obližnje selo Drmno (7 km vazdušne udaljenosti) direktno su povezani sa površinskim kopom Drmno. Danas se Rudnik uglja nalazi na samo 200 metara od sela Kličevac nakon nelegalnog proširenja kako bi se povećala proizvodnja sa 9 na 12 miliona tona lignita. Zbog svoje blizine, selo je jako pogođeno uticajem rudnika Drmno, kao i termoelektrana Kostolac. **Tokom protekle decenije uništeno je oko 3000 hektara poljoprivrednog zemljišta i pretvoreno u površinski kop i puteve.**⁵²

ANTRFILE 3

RUDNIK UGLJA DRMNO I TERMOELEKTRANA KOSTOLAC

Rudnik Drmno (površinski kop) nalazi se u istočnom dijelu ugljenog basena Kostolac i prostire se na površini od oko 50 km². Rudnik Drmno je posljednja preostala aktivna jama u kompleksu rudnika Kostolac i snabdijeva ugljem Termoelektranu Kostolac.⁵³ Rudnikom Drmno upravlja OPM Kostolac, podružnica Elektroprivrede Srbije (EPS). Podzemno vađenje uglja u Kostocu počelo je još 1870. godine, što je dovelo do uništenja i gubitka nekih od najplodnijih zemljišta u Srbiji. Bio je to jedini izvor energije za srpsku industriju i saobraćaj u to vrijeme.⁵⁴ Danas postoje dvije termoelektrane: Kostolac A i Kostolac B. Obe termoelektrane imaju po dva bloka. Kostolac trenutno ima dva skladišta pepela; Očekuje se da će jedan od njih uskoro biti ugašen pošto je skoro dostigao svoj puni kapacitet. Novije skladište pepela bilo je predmet nekoliko kontroverzi i još nije u potpunosti funkcionalno.⁵⁵ EPS takođe planira da otvori novi rudnik uglja - Kostolac Zapad (Zapad) - u zapadnom dijelu kostolačkog rudarskog regiona. U tu svrhu bi se eksproprialo nekoliko stotina hektara zemlje.

Rudnik uglja Drmno | Autor: Wikimedia Commons

ANTRFILE 4

PROŠIRENJE TERMOELEKTRANE KOSTOLAC - KOSTOLAC B3

U 2010. godini najavljen je plan ponovnog uspostavljanja i izgradnje nove elektrane na samo 15 km od granice sa Rumunijom - Kostolac B3 (treći blok termoelektrane Kostolac B), a izgradnja je skoro gotova. Ovaj veliki energetske projekat finansira China Exim Bank, a njime upravlja China Machinery Engineering Corporation (CMEC).⁵⁶ Državno preduzeće EPS je povećalo godišnju proizvodnju uglja sa 9 na 12 miliona tona kako bi obezbijedilo planirani Kostolac B3.⁵⁷ Projekat Kostolac B3 je prožet nepravilnostima i nedosljednostima: nije bilo tenderske procedure, nije bilo skupštinskog nadzora i nije bilo procjene uticaja na životnu sredinu (EIA) ni za proširenje rudnika ni za bilo kakvu analizu prekograničnog uticaja. Ovo je izazvalo nekoliko pravnih radnji, uključujući i formalnu tužbu Srpskog centra za ekologiju i održivi razvoj (CEKOR) republičkom upravnom sudu, kojom se osporava odluka Vlade da odobri navodno nezakonitu EIA studiju koja je rađena za Kostolac B3.⁵⁸ CEKOR je dva puta dobio sudski spor, ali je, koristeći rupe u srpskom zakonodavstvu, vlada jednostavno

ponovo izdala EIA dozvolu, koju je CEKOR kasnije još jednom osporio na sudu. Novo postrojenje će pogoršati životnu sredinu i zdravlje lokalnog stanovništva (npr. hronične plućne bolesti, srčana oboljenja i astmu), a procjenjuje se da će više od 1200 ljudi umrijeti od prerane smrti nakon otvaranja pogona.⁵⁹ Dalje, vjerovatno je da će se obradivo zemljište eksproprijirati, a ljudi preseliti kako bi se izgradila željeznica koja bi išla kroz obližnje selo,⁶⁰ jednako oštećujući arheološka nalazišta.⁶¹ Od novembra 2022. godine, prema riječima srpskog ministra rudarstva i energetike, čeka se isporuka posljednjeg kontingenta ključne opreme.⁶²

Termo-elektrana Kostolac | Autor: CEKOR, Srbija

Tokom intervjua, poljoprivrednik je ispričao priču o svom sinu koji je izgubio poljoprivredno zemljište kako zbog nelegalnog proširenja rudnika (izvršeno bez odgovarajuće EIA) tako i zbog izgradnje javnog puta djelimično za rudarske radove. Porodica je podnijela tužbu za odštetu za izgublenu zemlju i proizvode, ali bezuspješno. Druga seljanka kritizirala je odluku lokalnog parlamenta da 40 hektara poljoprivrednog zemljišta predijeli za industrijsku upotrebu kako bi se omogućilo rudarenje.

Rudarstvo dovodi do oslobađanja čestica ugljene prašine koje sadrže teške metale i potencijalno toksične elemente u zrak. U Srbiji se stvara elektrofilterski pepeo i nesagorjeli ostaci uglja, i lako se raspršuju tokom i nakon odlaganja u postojeće naslage pepela. U skorije vrijeme EPS miješa ugljeni pepeo sa gipsom od desulfurizacije (DeSOx) bez smanjenja količine letećeg pepela u vazduhu.⁶⁴ Lignit sa linije Drmno sagorijeva u termoelektrani Kostolac za proizvodnju energije, pri čemu se stvaraju velike količine letećeg i prizemnog pepela, koji se potom odlaže na obližnje deponije. Termoelektrana Kostolac godišnje proizvede oko 740 000 tona pepela.⁶⁵ Prema riječima lokalnih malih poljoprivrednika intervjuisanih u Kličevcu, oni trpe posljedice ovog zagađenja prašinom, uključujući nove biljne bolesti koje su vidljive na lišću, kao i značajan pad prinosa u njihovim voćnjacima i vinogradima, koji se zapravo pogoršava što je zemljište bliže rudniku. Oni su primijetili da kada je poljoprivredna parcela unutar 200 metara od rudnika uglja, prinosi mogu pasti za oko 30%, što znatno utiče na njihov prihod. Studija sprovedena 2016/2017 na uzorcima zemljišta sa poljoprivrednog zemljišta u blizini termoelektrane Kostolac otkrila je visok nivo nedozvoljenih teških metala u zemljištu, kao što su bakar, olovo, cink, arsen, hrom i nikl.⁶⁶

Ljudi pate od brojnih zdravstvenih uticaja koji se pripisuju rudniku i termoelektrani. Nezaposlen i bolestan čovjek koji živi na kraju transportnog pojasa u Kličevcu rekao je da ne može da priušti 30 do 40 evra (32 do 43 dolara) koliko mu je potrebno za lijekove mjesečno. Prema CEKOR-u, prije izgradnje saobraćajnog pojasa nije vršena procjena uticaja, niti je stvorena tampon zona između sela i pojasa. Ovaj pojas prenosi najmanje 150 miliona tona uglja.

Velika količina uglja proizvedenog u Drmnu sagorijeva u termoelektrani Kostolac, koja je poznata po proizvodnji ogromne količine podzemnih voda.⁶⁷ Pored toga, elektrana koristi i milione kubnih metara hemijski obrađene vode iz Dunava koja se nakon upotrebe odbacuje nazad u Dunav.⁶⁸ Samo

za elektranu Kostolac je ugrađeno 400 pumpi za odvođenje ogromne količine vode, što zajedno sa poremećenim protokom podzemnih voda koje dovodi do zalivanja čini poljoprivredno zemljište znatno manje produktivnim. Uslijed povišenog vodostaja, mještani se žale i na redovne poplave u podrumima i podzemnim ostavama njihovih kuća. Osim toga, rudarstvo utiče na vodu u domaćinstvu. Ispitanik u Kličevcu se požalio da tekuća voda više nije pogodna za svakodnevnu upotrebu i da zato moraju da putuju u susjedno selo po vodu. Slično ovome, drugi sagovornik koji živi prekoputa termoelektrane u Kličevcu objasnio je da se voze do obližnjeg izvora po vodu za svakodnevnu potrošnju. Ovo dodaje dodatni pritisak na prihode seljana jer su primorani da voze i plaćaju benzin.

Pored svega toga, promjenjivi obrasci vjetra takođe vrše uticaj na proizvodnju usjeva. Zbog krčenja šuma i uništavanja brda kako bi se otvorio prostor za rudarstvo, vjetar, koji je nekada duvao sa istoka, sada dolazi i sa istoka i sa zapada. Ovo hladi vazduh i negativno utiče na proizvodnju usjeva. Štaviše, zapadni vjetar koji dolazi iz pravca rudnika nosi mlaz zagađenog vazduha i prašine. Lokalni seljani su stoga veoma zabrinuti zbog kontaminacije njihove hrane. Jedan sagovornik je jasno izrazio: „Sa tako visokim stepenom zagađenja zemljišta i vode u Kostocu, sva uzgojena hrana je kontaminirana“. Iako nije bilo laboratorijskih ispitivanja na lokalno proizvedenoj hrani, velika je vjerovatnoća da takva hrana može da sadrži otrovne tvari, kao što je slučaj u Tuzli, Bosna i Hercegovina, gdje se nalazi termoelektrana Tuzla (pogledajte okvir u nastavku).

ANTRFILE 5

PRIMJER KONTAMINACIJE TLA I HRANE PEPELOM OD UGLJA U TUZLI, BOSNA I HERCEGOVINA

Tuzla je treći po veličini grad u Bosni i Hercegovini, sa okolnim područjima koje karakterizira jedan od najvećih ugljenih basena u državi. Termoelektrana Tuzla je najveća elektrana na uglj koji upravljaju Elektroprivreda Bosne i Hercegovine (EPBiH), javno preduzeće, od 1963. godine.⁶⁹ Termoelektrana Tuzla godišnje proizvede oko 600 000 m³. Za odlaganje pepela od uglja miješa se voda i pumpa u podešene obližnje vještačke bazene i/ili u bočnu dolinu pritoka rijeke Jale.⁷⁰ Od ukupno 173 hektara površine pod pepelom, 73 hektara je pokriveno zemljom i mineralnim supstratima. Lokalni farmeri su ih koristili za poljoprivrednu proizvodnju (tj. kukuruz), što je omogućilo da hrana proizvedena na njima uđe u lanac ishrane više od jedne decenije.⁷¹

Studija koju je sproveo Centar za ekologiju i energiju (Centar za ekologiju i energiju)⁷² je otkrila da tlo koje se trenutno koristi za poljoprivredu sadrži izuzetno visoke koncentracije nikla i visok nivo kontaminacije hromom i kadmijem. Takve hemikalije su takođe pronađene u lokalno proizvedenoj i prodavanoj hrani kao što su jaja, kao i povrće (npr. crni luk, bijeli luk, začinsko bilje). Ispitani uzorci kose lokalnog stanovništva pokazali su prisustvo visoko toksičnih teških metala, što je najvjerovatnije rezultat unosa hrane (ishrana) i izloženosti životnoj sredini (antropogeni izvori). Druga studija koju je proveo Univerzitet u Beču i koju je finansirala Evropska unija uočila je kako ispuštanje neprečišćene, alkalne i toksične vode za transport pepela sa odlagališta predstavlja veliki ekološki teret za lokalne vodne resurse i vodene organizme.⁷³

Zabrinuti seljani nastavljaju proizvodnju i prodaju lokalno proizvedenu hranu (tj. kukuruz za kukuruzni hljeb), nesvjesni njezine opasnosti, jer nadležni organi ne preduzimaju ništa.

„Krajnje je vrijeme da vlasti poduzmu mjere kako bi zaštitile interese stanovništva, a ne zagađivača.“

Denis Žiško, Aarhus centar, Bosna i Hercegovina

Zagađeno zemljište se koristi u poljoprivredi, Tuzla | Autor: FIAN International

Za vrijeme trajanja intervjua, ljudi su izrazili zabrinutost u vezi sa nedostatkom demokratskog upravljanja: Lokalnih izbora nije bilo od 2013. godine, a lokalni građani ne osjećaju da mogu aktivno učestvovati u donošenju odluka. Navodno, lokalni seoski savjet kontroliraju vladajuća stranka, a sve predstavnike lokalne samouprave imenuje Opštinska vlast Požarevca. Poljoprivrednici su dalje podijelili u kojoj mjeri je rudarstvo dovelo do smanjenja korisne vrijednosti njihove zemlje. Rudnici vrlo često umanjuju povoljnu vrijednost krajolika, a sadašnje tehnike koje se koriste za rekultivaciju i ublažavanje posljedica ne mogu poništiti katastrofalne efekte koje rudarstvo ima na zemljište.⁷⁴ Seljani nisu u mogućnosti da prodaju svoju zemlju po razumnoj cijeni i nemaju drugu opciju osim da ostanu tu gdje jesu.

Poljoprivrednici su istakli generalno tešku situaciju sa kojom se suočavaju u Srbiji, kao i nedostatak državne podrške, kao što je, na primjer, plasiranje njihovih proizvoda na tržište. Poljoprivrednici moraju da snose teret promjena tržišnih cijena zbog fluktuacije cijena, jedan primjer je kada su cijene pšenice i kukuruza pale zbog inflacije eura. Uz sve ovo, poljoprivrednici su navodno zabrinuti zbog gubitka svog poljoprivrednog zemljišta radi planiranog uspostavljanja deponije otpada od 50 hektara, solarnog parka i vjetroelektrane (pogledajte okvir ispod). Oni su skeptični i žale se da vlada daje prioritet izgradnji solarnog parka na obradivom zemljištu iako bi mogli podržati seljane da umjesto toga postavljaju solarne panele na krovove kuća.

ANTRFILE 6

VJETROPARKOVI I SOLARNI PARKOVI U KOSTOCU

EPS planira otvaranje svog prvog vjetroparka sa 20 turbina od 73 megavata (MW) koje će biti raspoređene preko Drmna, Petke, Ćirikovca i Klenovnika na površinskim kopovima i deponijama termoelektrana Kostolac (filijala OPM). Projekat će koštati oko 114 miliona evra (122 miliona dolara), od čega će 80 miliona evra (86 miliona dolara) biti finansirano iz kredita Njemačke razvojne banke KfW.⁷⁵ EPS predviđa i solarni park kod elektrane Kostolac. Prema tenderskoj dokumentaciji, solarni park će se graditi u blizini sela Petka, u okviru jalovišta površinskog kopa termoelektrane.⁷⁶

Seljani i lokalna nevladina organizacija strahuju da bi vjetropark mogao učiniti krčenje šuma neizbježnim i da će solarni park uništiti obradivo zemljište. Nije jasno ko će biti realizator projekta – EPS ili privatni akter – međutim, mještani sela dižu glas protiv mogućnosti izgradnje solarne elektrane na oranicama.⁷⁷

Elektrana Kostolac | Autor: Wikimedia Commons

Situacija u **Drmnu** je i gora. Smješten direktno na rubu rudnika i još bliže termoelektrani od Kličevca, **Drmno je u cijelosti okruženo rudnikom i elektranom. Više praktično i nema obradivog zemljišta jer je opustošeno radi rudarstva.** Mnogi ljudi su, naime, morali da poklanjaju svoje oranice, kako je objasnila jedna žena, koja je takođe istakla postojeće nepravilnosti: „Rudnik je oduzeo 10 hektara naših oranica, takođe i nešto pašnjaka i šume od moje porodice. Stalne kulture nisu bile kompenzovane. Kompanija nije nadoknabila u skladu sa odgovarajućim zakonima koji regulišu eksproprijaciju. Neki ljudi su prevareni i nisu dobili adekvatnu naknadu.⁷⁸ Drugi uopšte nisu primili nikakvu nadoknadu za proizvode.“ Intervjuisani mještani su takođe izjavili da kompenzacija za eksproprijano zemljište nije isplaćena u skladu sa odgovarajućim zakonima.⁷⁹ Drugi seljanin i predstavnik lokalnog udruženja Zdravo Drmno je objasnio: „Naše selo je imalo 1800 hektara poljoprivrednog zemljišta. Danas ima samo 50 hektara, ako ne i manje. Kada je počelo rudarenje uništilo mi je vinograd. Odšteta koju je moja porodica dobila je bila neadekvatna jer se odnosila samo na poljoprivredno zemljište ali ne i kuću, jer firma ne želi da se preseli. Hoćeš li dobiti adekvatnu nadoknadu zavisi od članstva u vladajućoj stranci. Korupcija buja. Ako ste član, onda možete čak dobiti trostruko višu naknadu za istu parcelu.“

Pristup čistoj vodi za piće i navodnjavanje je u Drmnu postao pravi izazov. Mještani se žale da voda nije prikladna za piće, a ponekad ni za umivanje lica. Kao što se vidi u slučaju Kličevca, mještani sela u Drmnu takođe moraju da donose vodu iz drugih mjesta. Nakon većeg zagađenja, loš kvalitet vode utiče i na male količine lokalno proizvedenog povrća. Prije početka rudarenja ljudi su sami uzgajali hranu, ali sada ljudi kupuju većinu onoga što jedu. Jedna žena je izrazila svoje jade: „Prije četrdeset godina imali smo ovce, svinje i četiri krave i bika. Prodavali smo mlijeko i sir. Uzgajali smo i šećernu repu, sami pravili pšenično brašno, uzgajali kupus i druge vrste povrća. Jeli smo ono što proizvedemo i bili smo samostalni. Sada moramo otkupiti sve prehrambene artikle jer nam je svo poljoprivredno zemljište eksproprijano za rudnik i uništeno. Kad uzgajas svoju hranu znaš sta jedeš. Ako kupujete hranu izvana, kvalitet nije isti“.

Intervjuisani mještani navode i da cijelo selo fizički tone; tačnije, selo klizi u pravcu obližnje rijeke Mlave zbog nelegalnog proširenja odlagališta za rudarenje. Nadalje, vibracije tla i zračni udari iz rudarskih operacija uzrokuju pukotine u kućama. Jedna žena je izrazila strah da bi joj se garaža i kuća mogli urušiti zbog dubokih pukotina. Prema intervjuima koje je CEKOR obavio prije pet godina, od 200 domaćinstava u Drmnu, 160 domaćinstava ima pukotine. Naime, žalba seoske porodice koju podržava CEKOR protiv pucanja i danas ostaje neriješena.⁸⁰

„Selo tone u trenutku dok mi razgovaramo.“

Zvezdan Kalmar, koordinator za energetiku i klimatske promene, CEKOR.

Naročito u Drmnu, zagađenje vazduha je najgore. Zbog prašine i dima odjeća se ne može sušiti napolju, a ljudi se žale na otežano disanje. Prinuđeni su da ostave prozore zatvorenima, ne samo zbog prašine, već i zbog nepodnošljivosti mirisa i cjelokupnog zagađenja vazduha izazvanog rudnikom. Mnogi stanovnici su razvili astmatične alergije. Štaviše, ljudi primjećuju porast uroloških problema, kao i raka, koji su navodno povezani s prašinom. Naročito su pogođeni rudari, prema nekoliko ispitanika, a mnogi od njih ne žive više od nekoliko godina nakon svoje starosne dobi za penziju. Jedna intervjuisana mještanka sela je objasnila: „Moj sin i ostali članovi porodice rade u EPS-u. Moj muž ima problema sa disanjem i ima problem sa jetrom i prima invalidsku penziju. Ne može da diše i treba mu kiseonik. Baš prošlog mjeseca je bio u bolnici i umalo umro. Takođe se suočavam sa mnogim zdravstvenim problemima sa štitnjačom, visokim hormonima i dijabetesom. Mi trošimo oko 30-40 eura mjesečno na medicinske troškove. S obzirom da nam je mjesečna penzija manja od 200 eura, ovo je mnogo. Zavisimo od naše djece da nas izdržavaju. Većina zdravstvenih problema sa kojima se suočavaju stanovnici Drmna, vjerujem da je vezana za rudnik.“

Uticao je na zdravlje radnika u rudniku (kao što su pneumokonioza, tuberkuloza, astma i drugi hronični plućni poremećaji, kao i respiratorni poremećaji)⁸¹ intenzivno se proučava. Međutim, ne postoje zvanični vladini izvještaji koji se odnose na takve zdravstvene podatke i uticaje na lokalnom nivou sela. EPS ne prikazuje relevantne nivoe zagađenja za termoelektrane, tako da mještani sela nemaju informacije o zagađenju vazduha. Suočen s neaktivnošću vlade, jedan intervjuisani farmer je proaktivno mjerio zagađivače koristeći jednostavnu opremu za mjerenje. Zbog represije sa kojom se suočava, ne može javno objaviti svoje podatke. Lokalni ljekar je uočio slučajevne smrti mladih seljana uzrokovanih rakom i urološkim tegobama, ali i šuti iz straha da će biti žigosan kao državni neprijatelj. Strah se nadvija nad lokalno stanovništvo zbog istupa protiv rudnika i države koja je zakonski vlasnik rudarstva i termoelektrana.

Jedan seljanin je naveo: „Ako ne podržavate vladajuću stranku, onda nema izgleda za posao u rudnicima. Takođe nećete dobiti nikakvu zdravstvenu zaštitu.“ Lokalni aktivist je objasnio da je zabranjeno snimanje u blizini rudnika i termoelektrana. „Ako vas uhvate bez dozvole, odlazite u zatvor. Uznemiravaće vas i možete izgubiti posao. Mogli bi čak i ugroziti vaše porodice i djecu. Stvarajući strah, država onemogućava ljudima pristup informacijama.“

Osim zagađenja vazduha, buka je takođe faktor koji negativno utiče na zdravlje. Prema svjedočenjima, mašine kao što su mašine za kopanje, kamioni, drobilice, transportne trake, između ostalog, rade 24 sata dnevno, 7 dana u sedmici, a ljudi su stalno izloženi buci. Osim toga, ljudi se žale i na vibracije uzrokovane pokretnom trakom i teškom mašinerijom.

3.2. KAMENGRAD, OPŠTINA SANSKI MOST: RUDNIK UGLJA KAMENGRAD (BOSNA I HERCEGOVINA)

Kamengrad je selo sa oko 2300 stanovnika koje se nalazi u opštini Sanski Most, Unsko-sanski kanton, Federacija Bosne i Hercegovine. Područje oko Kamengrada uglavnom se koristi za poljoprivredu. Tlo je izuzetno plodno. Klima je pogodna za dvije žetve godišnje (npr. ozimu pšenicu i kukuruz). Poljoprivredna proizvodnja je raznovrsna, uz stočarstvo i uzgoj raznih kultura, npr. zob, soja i lubenica.⁸² Osim rudnika, u Kamengradu nema druge veće industrije.

RUDNIK UGLJA KAMENGRAD I PLANIRANA TERMoeLEKTRANA KAMENGRAD

Rudnik uglja Kamengrad nalazi se u blizini Sanskog Mosta. Rudnik uglja je smješten usred sela Kamengrad. Nakon što je prethodni državni operater rudnika RMU Kamengrad otišao u stečaj 2014. godine, 2015. godine je dodijeljena 30-godišnja rudarska koncesija jednom od bosanskohercegovačkih građevinskih objekata, Lager d.o.o.⁸³ Rudnik sadrži 115 miliona tona dokazanih rezervi uglja i oko 400 miliona tona neiskorišćenih rezervi uglja. To je jedna od najvećih rezervi uglja, ne samo u Evropi, već i u svijetu.⁸⁴ Iskopani uglj se prodaje elektranama na uglj u Bosni i Hercegovini, ali i susjednim državama. Danas je to jedini rudnik u privatnom vlasništvu u Bosni i Hercegovini. U novembru 2017. godine potpisan je Memorandum o razumijevanju za elektranu u blizini rudnika između Energy China International (China Energy Engineering Corporation Limited, CEEC) i dobavljača građevinske opreme Lager d.o.o.⁸⁵ Izgradnja termoelektrane se smatrala strateškim projektom i jednom od najvećih investicija u energetskom sektoru Bosne i Hercegovine.⁸⁶

Rudnik uglja Kamengrad | Autor: FIAN International

Za vrijeme intervjua, ljudi su izjavili da ih niko nije konsultovao prije osnivanja rudnika i da relevantne informacije nisu javno dostupne. **Za rudnik su saznali tek kada su pristizali kamioni i mašine i kada su počeli radovi.** Kada je eksploatacija počela 2010. godine, nekoliko porodica je raseljeno kako bi otvorili prostor za rudnike uglja.⁸⁷ Seljani su dalje ispričali kako Lager d.o.o danas nastavlja širenje i kupuje nekretnine od seljana koji su voljni da ih prodaju. Jedan poljoprivrednik se žalio kako želi nastaviti raditi na svojoj zemlji i uzgajati krave, ali nedavno kopanje koje je izvršio Lager d.o.o. na zemlji koju su kupili u blizini ne dozvoljava mu da radi slobodno kao prije. Uz to, uzgajao je i kukuruz i pšenicu kako bi napravio vlastiti kruh i proizvodio svježe mlijeko i sir, ali je prašina iz rudnika sve to zaustavila. U međuvremenu, drugi farmeri su vidjeli kako njihovo poljoprivredno zemljište uništava eksploziv koji se koristi za duboko iskopavanje rudnika (do 100 metara ispod zemlje), uzrokujući pukotine i povećanje lavina. Jednako su istakli da rad rudnika može uzrokovati klizišta. Poljoprivrednici se stoga suočavaju sa ogromnim izazovima kada je u pitanju veća proizvodnja.

Uslijed eksploatacije uglja, lokalno stanovništvo je svakodnevno izloženo zagađenju vazduha rudničkom prašinom i dimom uzrokovanim sporadičnim požarima na lokaciji ležišta uglja.⁸⁸ Ljudi pate

i od zagađenja bukom zbog veoma glasnih rudarskih aktivnosti koje navodno traju 24 sata dnevno. Ni preduzeće a ni vlada ne vrše mjerenja, a mještani su primorani da prihvate buku.

Uz ranjivost sistema proizvodnje hrane, seljani tvrde da klimatske promjene već utiču na poljoprivrednu proizvodnju. Na primjer, kako kaže lokalni poljoprivrednik, svjedočio je kako je zbog promjenjivih vremenskih prilika jutarnja rosa, koju je pružala obližnja planina Grmeč, a koja je bitan faktor za vlaženje usjeva za rast, sada manja tokom ljeta. Ali uprkos gubitku zdravog tla za proizvodnju hrane, farmeri ne prestaju da brinu o prirodi i nastavljaju da stiču znanja o ekosistemima. Jedan farmer je objasnio da stalno otkriva koliko je njegova zemlja plodna, na primjer, čak i brojno kamenje razbacano po polju ima svoje specifično značenje: upija toplotu i hladi biljke u vrelin ljetnim danima.

Nakon osnivanja rudnika, cijene zemljišta su skočile u nebo.⁸⁹ Mnogima se navodno obraćao sumještatin – zaposlenik kompanije Lager d.o.o. – koji primjenjuje različite taktike kako bi ih uvjerio da prodaju svoju zemlju.⁹⁰ Osim toga, rudarstvo se često obavlja i pored polja ljudi, tako da oni nemaju drugu opciju osim da prodaju zemlju, jer postaje nepogodna za obradu. Pravna borba protiv kompanije iziskuje finansijska sredstva koja mnogi jednostavno nemaju.

Osim navedenog, prema tvrdnjama mještana sela, rijeka Bliha (pritoka rijeke Sane),⁹¹ u neposrednoj blizini rudnika uglja, više puta je bila zagađena rudarenjem, detonacijama i operacijama drenaže. Svjedoci su i neregulisanog odlaganja jalovine duž njenog korita.⁹² Do danas, mještani sela moraju da nastave da koriste raspoložive izvore vode, iako dovode u pitanje kvalitet vode jer ni kompanija ni vlada nisu izvršili zvanična mjerenja u pogledu moguće kontaminacije. Blihin Skok, regionalno poznat vodopad koji je 1954. godine proglašen spomenikom prirode, nalazi se u blizini rudnika. Ovaj vodopad je sada ugrožen neadekvatnim skladištenjem uglja i jalovine, samo nekoliko kilometara uzvodno od vodopada.⁹³ Vlada nije poduzela nikakve mjere da se suprotstavi ili izbjegne bilo kakva dalja šteta koju uzrokuje Lager d.o.o.

Nakon pronalaska uginule ribe u rijeci Blihi u septembru 2020. godine, stanovnici su uz pomoć Centra za životnu sredinu (CZZS), ekološke nevladine organizacije, podnijeli pritužbu lokalnoj inspekciji za životnu sredinu s namjerom da dokažu vezu između zagađenja rijeke i rudarske aktivnosti.⁹⁴ Iako je Inspektorat izrekao kaznu Lageru d.o.o. nekoliko puta, kazna je toliko marginalna da je kompanija lako plaća i ne snosi nikakve posljedice.⁹⁵

U skorije vrijeme seljani Sanskog Mosta su se protivili izradi plana za izgradnju nove termoelektrane sa dva bloka, ukupne snage 430 MW u blizini rudnika Kamengrad. Prema riječima stanovnika, država je navodno već dala koncesije za otkopavanje susjednog brda rudnika Kamengrad (10 000 ha). Lokalna nevladina organizacija tvrdi da ovaj rudnik (Zlauša) trenutno zapošljava između 50 i 100 radnika.⁹⁶ Stanovnici Kamengrada su veoma zabrinuti zbog tekuće štete u prirodnom okruženju rudnika i skeptični po pitanju ekonomske isplativosti rudnika.

Konkretno, približna lokacija u blizini rijeke Sane navela je stanovnike da sumnjaju u uticaj projekta na ekoturizam, poljoprivredu i očuvanje.⁹⁷ U maju 2018. godine, održana je posebna tematska sjednica Općinskog vijeća na kojoj se raspravljalo o planiranoj termoelektrani Kamengrad i odluci da se ubuduće „ne preduzimaju nikakve aktivnosti u vezi sa ovom inicijativom bez saglasnosti Općinskog vijeća i građana Sanskog Mosta“.⁹⁸ Ova odluka je ponovljena na javnoj raspravi o prostornom planu Unsko-sanskog kantona održanoj u avgustu 2018. godine u Sanskom Mostu, na kojoj su učesnici tražili da se iz tog plana izbací izgradnja termoelektrane Kamengrad.⁹⁹ Od danas je malo vjerovatno da će postrojenje ikada krenuti s radom, ali još uvijek nije službeno otkazano.

3.3. UGLJEVIK: RUDNIK UGLJA I TERMoeLEKTRANA (BOSNA I HERCEGOVINA)

Ugljevik, smješten na sjeveroistoku Bosne i Hercegovine, u Republici Srpskoj, je grad i općina sa oko 4000, odnosno 16000 stanovnika. Ugljevik ima dugu povijest rudarstva još od 1899. godine, a ime grada je izvedeno od riječi „ugalj“. **Kada je 1980-ih počelo rudarenje u Ugljeviku, raniji grad Ugljevik je uklonjen za potrebe rudarstva i ljudi su morali preseliti u novoizgrađeni kompleks (Novi Ugljevik).**¹⁰⁰

Stanovnici Ugljevika danas su ili zaposleni u termoelektrani Ugljevik ili se bave poljoprivredom. Čak i oni koji rade u elektrani imaju malu parcelu (oko jedan hektar). Prema riječima lokalnog seljanina: „Svi se ovdje bave poljoprivredom kao „poslom sa strane.“

ANTRFILE 8

RUDNIK UGLJA UGLJEVIK I TERMoeLEKTRANA UGLJEVIK

Termoelektrana Ugljevik puštena je u rad 1985. godine i ima kapacitet od 300 MW. Nalazi se u podnožju planine Majevice. Termoelektranu Ugljevik napaja obližnji površinski kop Ugljevik na polju Bogutovo Selo.¹⁰¹ Postrojenje je u vlasništvu i njime upravlja Rudnik i termoelektrana Ugljevik (RiTE) Ugljevik, podružnica državne integrisane Elektroprivrede Republike Srpske (EPS). Termoelektrana Ugljevik emituje više SO₂ od svih njemačkih elektrana na ugalj zajedno i skoro 50 puta više od najvećeg zagađivača u EU, Betchatówa u Poljskoj.¹⁰² Ugljevik se zbog toga često naziva „evropskim Černobilom“. Iako je 2009. godine potpisan ugovor o finansiranju za ugradnju opreme za odsumporavanje (DeSOx), instalacija još uvijek ne radi zbog nekoliko problema.¹⁰³ CZZS je u više navrata osporio planove za proširenje postojeće elektrane s dvije nove jedinice na ugalj od 300 MW zbog nedostatka javnih konsultacija i neusklađenosti projekta s propisima EU.¹⁰⁴ Uprkos prvobitnoj najavi, Kina je odbila da finansira projekat Ugljevik 3.

Rudnik uglja Ugljevik | Autor: CZZS, Bosna i Hercegovina

Da bi se izgradila termoelektrana Ugljevik raseljeno je 200 domaćinstava iz sela Bogutovo (koje se nalazi pored termoelektrane Ugljevik) i više od 50 porodica iz Starog Ugljevika. Dodatnih 50 domaćinstava je iseljeno nakon rata u BiH (1982-85). I danas u blizini rudnika žive mnoge porodice. Dok su jedni ostali jer nisu htjeli napustiti svoje domove, drugi su ostali zbog neriješenih ugovora o eksproprijaciji.¹⁰⁵ Jedan sagovornik je dodao: „Kada se posao s ugljem proširio, šuma je posječena i Da bi se izgradila termoelektrana Ugljevik raseljeno je 200 domaćinstava iz sela Bogutovo (koje se nalazi pored termoelektrane Ugljevik) i više od 50 porodica iz Starog Ugljevika. Dodatnih 50 domaćinstava je iseljeno nakon rata u BiH (1982-85). I danas u blizini rudnika žive mnoge porodice. Dok su jedni ostali jer nisu htjeli napustiti svoje domove, drugi su ostali zbog neriješenih ugovora o eksproprijaciji. Jedan sagovornik je dodao: „Kada se posao s ugljem proširio, šuma je posječena i zemljište iskopano”. I danas se, zbog proširenja postojećeg rudnika uglja, neke kuće u selima Mezgarja i Bogutovo Selo izmještaju.

Uprkos uglju i njegovoj ekspanziji, Ugljevik ostaje voćarska regija. Tokom intervjuja, lokalni farmeri su ponovili uticaj i rudnika uglja i elektrane, posebno u pogledu prašine koja izgleda da dovodi do smanjenja plodnosti poljoprivrednog zemljišta. Termoelektrana Ugljevik proizvodi oko 420 000 m³ pepela godišnje.¹⁰⁶ Uprkos tome što su različiti po veličini i obimu, svi poljoprivrednici prodaju svoje poljoprivredne proizvode kao što su jabuke, šljive i trešnje, kako bi preživjeli i opstali. Poljoprivrednici koji žive pored elektrane primijetili su kako smjer vjetra i prašine iz termoelektrane utiču na kvalitet uzgojenog voća. Iako nisu sprovedena nikakva konkretna istraživanja o uticaju naslaga prašine na vegetaciju i usjeve u Ugljeviku, neke studije pokazuju da prašina koju stvaraju rudnici uglja može dovesti do smanjenog rasta, zametanja plodova i lezija listova, kao i do djelimične defolijacije.¹⁰⁷ Osim problema s kvalitetom, poljoprivrednici moraju izdvojiti dodatno vrijeme za čišćenje žetve koja je prekrivena dubokim slojem prašine. Jedan sagovornik je rekao da je u maju i junu (sušna sezona) nivo prašine najgori. Ovo područje je odavno prestalo sa proizvodnjom šljive „požegače”, a nekada je važno za najbolje područje u kojem se proizvodi toliko željena šljiva „šljivovica”).¹⁰⁸ Voda za navodnjavanje je i dalje dostupna, međutim, mještani se plaše da će nestati ako se uspostavi još jedan rudnik (prema planovima koji su već u toku).

Termoelektrana Ugljevik izaziva ozbiljne zdravstvene uticaje, doprinoseći 48% svih zdravstvenih uticaja termoelektrana na ugalj u Bosni i Hercegovini koje su uključene u Nacionalni plan za smanjenje emisija. Njegove emisije pripisuju se najvećem broju astmatičnih simptoma kod djece, te najvećem broju slučajeva bronhitisa kod djece zbog emisije prašine, te prijema u bolnicu zbog kardiovaskularnih i respiratornih simptoma.¹⁰⁹ Stanovnici sela primjećuju porast broja komšija koji se žale na respiratorne bolesti i na rak.

Klizišta i oštećenja na lokalnim putevima uzrokovana eksploatacijom uglja povećavaju se iz godine u godinu. Mnoge kuće su imale pukotine, ali prema riječima jednog sagovornika, vlada je odbila da obezbijedi nadoknadu. U proteklih 12 mjeseci obeštećena je samo jedna porodica čija je kuća bila najviše pogođena pukotinama.

Uprkos nenadoknadivoj šteti koja je nanesena prirodi i zdravlju ljudi, u planu je uspostavljanje dva nova bloka za termoelektranu Ugljevik (ukupno 700 MW). U 2018. godini, zbog niza emisija i proceduralnih grešaka, prvi proces procjene životne sredine je zaustavljen. Opština Ugljevik je iznijela ozbiljne probleme ekoloških šteta, uključujući promjene morfologije terena, pejzaža, klimatskih faktora i hidrološkog režima, koje zahtijevaju raseljavanje lokalnog stanovništva, te ukazala na štetne uticaje na floru i faunu i zdravlje ljudi. Za vrijeme javne rasprave održane 31. avgusta 2022. godine, lokalni poljoprivrednik je prokomentarisao opasnost po izvore pitke vode i zemljište u radijusu od 1 km od nove planirane termoelektrane na ugalj i odlagališta, šljake i drugih štetnih materija elektrana na ugalj. On je kritikovao i nacrt procjene uticaja na životnu sredinu kao nedovoljan i da nije analizirao ukupan uticaj

termoelektrana na uglj na zdravlje, usjeve, šume i vodne resurse lokalnih zajednica.¹¹⁰ Okružni sud u Banjoj Luci je u decembru 2022. godine poništio ranije odobrenje projekta proširenja zbog neučesća javnosti u procesu planiranja životne sredine i neadekvatne procjene emisija zagađenja kao što je ugljen-dioksid. Međutim, još uvijek nije riješeno zvanično otkazivanje proširenja od 700 MW.¹¹¹

„Politike i zakoni su tu da se poštuju i propisno prate. Koja je svrha da ih imamo ako se jednostavno ignorišu? Mi moramo našu okolinu održati čistom, živom i dozvoliti ljudima i zajednicama da žive na svojoj zemlji onoliko dugo koliko to žele“

Dragan Ostić, Energija i klimatske promjene, CZZS.

4. ANALIZA LJUDSKIH PRAVA ZA POVEZIVANJE ŽIVOTNE SREDINE S LJUDSKIM PRAVIMA

Gore opisane studije slučaja lokalne borbe i otpora protiv uglja u dvije zemlje zapadnog Balkana koje većinu svoje energije dobivaju iz uglja – Srbiji i Bosni i Hercegovini – jasno pokazuju da svaka faza ciklusa uglja šteti životnoj sredini i utiče na ljudska prava, posebno pravo na hranu i ishranu (RtFN), srodna prava i pravo na sigurnu, čistu i održivu životnu sredinu.

Srbija i Bosna i Hercegovina su države potpisnice nekoliko međunarodnih instrumenata o ljudskim pravima, bilo putem sukcesije ili ratifikacije. Među njima su *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* (ICESCR), *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* (ICCPR), *Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena* (CEDAW) i *Konvencija o Pravima djeteta* (CRC). Obe države su takođe ratifikovale *Evropsku konvenciju o ljudskim pravima*. Na osnovu svojih obaveza prema ovim instrumentima, obe države moraju preduzeti proaktivne mjere za poštovanje, zaštitu i ispunjavanje ljudskih prava sadržanih u njima i uzdržavati se od bilo kakvih radnji i propusta koji bi mogli voditi do narušavanja njihovog uživanja. Ovi ugovori o ljudskim pravima su sastavni dio nacionalnih pravnih sistema u Republici Srbiji (*Ustav*, Član 16) i Bosni i Hercegovini (*Ustav*, Član III 3 b). Pored kataloga ljudskih prava koja su izričito priznata u ustavima,¹¹² nacionalni pravni i politički okviri preciziraju implementaciju obaveza Srbije i Bosne i Hercegovine u pogledu ljudskih prava na nacionalnom nivou.

Srbija je glasala i za Deklaraciju UN o pravima seljana i drugih ljudi koji rade u ruralnim područjima (UNDROP). Obe su strane u Konvenciji o biološkoj raznolikosti (CBD), multilateralnom sporazumu koji pokriva biodiverzitet na svim nivoima: ekosisteme, vrste i genetske resurse. Štaviše, budući da su Srbija i Bosna i Hercegovina države članice UN-a, obe imaju mandat da razmotre Rezoluciju Generalne skupštine UN-a o pravu na sigurnu, čistu i održivu životnu sredinu (Uredba 76/300).

Pored navedenog, Srbija i Bosna i Hercegovina su sporazumne strane i potpisnice sljedećih sporazuma i obaveza vezanih za klimu i energiju: Pariški sporazum, *Ugovor o osnivanju energetske zajednice* i Sofijske deklaraciju o Zelenoj agendi za zapadni Balkan.

Analiza ljudskih prava u gore opisanim studijama slučaja prikazuje vezu između energije, životne sredine i poljoprivrede i proizvodnje hrane. To baca svjetlo na stepen kojim je ciklus uglja zagadio vazduh, vodu

i tlo; oštetio oranice i poljoprivredne proizvode; nanio nepopravljivu štetu ljudskom zdravlju; i doprinio zloupotrebama i kršenjima (ili prijetnjama) ljudskih prava lokalnih zajednica zbog postupaka i propusta država, posebno RtFN i međusobno povezanih ljudskih prava. Ipak, uprkos svemu tome ove dvije države nastavljaju planirati proširenje i (ponovnu) izgradnju novih termoelektrana na uglj uz pomoć vanjskih aktera i finansiranja.

4.1. UNIŠTAVANJE I GUBITAK OBRADIVOG ZEMLJIŠTA I DRUGIH PRIRODNIH RESURSA I POGORŠANJE PLODNOSTI TLA

Smederevski kraj, Kamengrad i Ugljevik su poznati po plodnoj zemlji i uspješnoj poljoprivredi. Nažalost, ova zemljišta su porušena kako bi se napravilo mjesto za rudnike uglja. Zbog toga su, **seoske zajednice u Kličevcu, Drmnu, Kamengradu i Ugljeviku izgubile svoju zemlju – primarni izvor egzistencije.** Rudnici uglja su takođe uzrokovali raseljavanje ruralnih zajednica sa svojih tradicionalnih teritorija. **U Ugljeviku je rudarstvo iznenada prodrlo u sela, ometajući živote stanovnika, zemlju i zajednice, što je rezultiralo preseljenjem čitavih sela.** Ako se ovi uslovi nastave, rizik od klizišta takođe izaziva zabrinutost zbog mogućeg raseljavanja zajednice u Kamengradu i Ugljeviku.

U Kličevcu je 3000 hektara oranica podleglo rudnicima i putevima. Širenje rudnika i pratećih objekata, poput puteva i deponija, u Kličevcu i Kamengradu i dalje ugrožavaju poljoprivredno zemljište.

Rudarske aktivnosti su opustošile poljoprivredno zemljište na više načina. Površinska eksploatacija, koja podrazumijeva upotrebu eksploziva za iskopavanje rudnika, izazvala je pucanje poljoprivrednih parcela u Kamengradu. Pepeo od ugljena koji stvaraju rudnici takođe je ugrozio kvalitet tla, što je dovelo do pada plodnosti tla i smanjenja poljoprivredne proizvodnje u svim pogođenim selima. Prašina nastala rudarskim aktivnostima u Kličevcu dovela je do pojave novih biljnih bolesti o kojima su svjedočili poljoprivrednici.

Krčenje šuma i uništavanje brežuljaka uzrokovano miniranjem dovelo je do promjena u obrascima vjetrova i ohladilo temperaturu vazduha, što je doprinijelo smanjenju poljoprivredne proizvodnje u Kličevcu. Vjetrovi koji nose zagađeni vazduh i prašinu iz rudnika takođe imaju štetan uticaj na žetvu.

Ovaj lanac negativnih uticaja znatno pogađa prava zajednica na hranu i ishranu. Ruralne zajednice u pogođenim područjima bore se da prehrane sebe i svoje porodice jer su izgubile sredstva za život, o čemu svjedoči i pad žetve u sva četiri sela. Članovi zajednice su prisiljeni na kompromise u pogledu unosa hrane i ishrane, bilo zbog navodnog zagađenja, gubitka sredstava za uzgoj hrane ili potrebe za kupovinom hrane slabijeg kvaliteta, što još dodatno opterećuje prihode njihovog domaćinstva.

Uništavanjem poljoprivrednog zemljišta kako bi se napravilo mjesto za rudarske aktivnosti, Srbija i Bosna i Hercegovina su prekršile svoje obaveze da poštuju RtFN, koji zahtijeva od država da ne ometaju pristup i dostupnost adekvatne hrane ili resursa potrebnih za proizvodnju hrane. Rudarske aktivnosti su zagađile, smanjile i pogoršale zemljište i poljoprivrednu proizvodnju, kršeći obaveze Srbije i Bosne i Hercegovine da poštuju i štite RtFN, posebno u Kamengradu.

Osim toga, preimenovanje poljoprivrednog zemljišta u industrijsku upotrebu u Kličevcu nije izvršeno u skladu sa *Zakonom o poljoprivrednom zemljištu* Srbije, koji ima za cilj zaštitu poljoprivrede i njezine primarne namjene poljoprivrednih djelatnosti kroz odredbe o korišćenju, prodaji i oslobađanju poljoprivrednog zemljišta. Slično ovome, *Zakon o poljoprivrednom zemljištu* Bosne i Hercegovine naglašava posebnu zaštitu poljoprivrednog zemljišta i očuvanje njegove osnovne namjene za poljoprivrednu proizvodnju.

Dalje, proširenje rudnika Drmno i izgradnja termoelektrane Kostolac B3 su u direktnoj suprotnosti sa *Zakonom o procjeni uticaja na životnu sredinu* i *Zakonom o rudarstvu*, koji propisuju da je produženje bez dozvole nezakonito. Međutim, bitno je napomenuti da je Bosna i Hercegovina zaštitila RtFN naselja Kamengrad tako što je osigurala da se buduće aktivnosti na termoelektrani Kamengrad neće odvijati bez saglasnosti Općinskog vijeća i građana Sanskog Mosta.

Planirana termoelektrana Kostolac B3 u Srbiji i termoelektrana Ugljevik u Bosni i Hercegovini imaju prekogranične implikacije. Propustom da obavijeste susjedne države (Rumunija za Kostolac i Srbija za Ugljevik) „što je ranije moguće, a najkasnije u trenutku kada o projektu obavijeste sopstvenu javnost“, obe države su prekršile duh *Konvencije UN o procjeni okolišnih uticaja u prekograničnom kontekstu* („Konvencija iz Espooa“).

U svim do sada opisanim slučajevima, pogođene zajednice nisu konsultirane, niti su bile uključene u bilo kakve procese donošenja odluka. Porodice koje su suočene sa raseljavanjem otkrile su rudarske aktivnosti i obavještenja o uklanjanju tek kada su radovi na rudniku započeti. U tom kontekstu, Srbija i Bosna i Hercegovina su postupile u suprotnosti sa RtFN, raseljavanjem i lišavanjem lokalnih poljoprivrednih zajednica njihovog pristupa osnovnim proizvodnim resursima potrebnim za njihov život.¹¹³

Prema članu 17.4 UNDROP-a, države su dužne da zabrane nezakonita iseljavanja, uništavanje poljoprivrednih površina i eksproprijaciju zemljišta i drugih prirodnih resursa. Od njih se takođe zahtijeva da integrišu zaštitu od raseljavanja u domaće zakonodavstvo u skladu sa međunarodnim pravom o ljudskim pravima.

Proces obeštećenja raseljenih porodica u Kličevcu i Drmnu je bio neadekvatan, a uočene su i nepravilnosti u isplatama. Neke porodice nisu dobile nikakvu nadoknadu za gubitak kuća, trajnih nasada i poljoprivrednih proizvoda. Dalje, bilo je izvještaja o nepotizmu u raspodjeli kompenzacije, favoriziranju članova vladajuće stranke. Obe države su takođe prekršile svoje obaveze vezane za ljudska prava prema RtFN, kao i pravo na zemljište pogođenih zajednica, propustom da na odgovarajući način nadoknade gubitak poljoprivrednog zemljišta i naknadno rehabilituju stanovnike. Proširenje rudnika uglja i obnova termoelektrana na ugalj koje obe države imaju u planu zahtijevaju proaktivne mjere za sprečavanje budućeg nezakonitog raseljavanja i preseljenja.

Pravo na rehabilitaciju i obeštećenje izričito je priznato Ustavom Srbije (član 35), koji predviđa pravo da se svakome nadoknadi „materijalna ili nematerijalna šteta koja mu je nanijeta nezakonitim ili nepravilnim radom državnog organa, subjekta koji vrši javna ovlašćenja, organa autonomne pokrajine ili lokalne samouprave.“ Slično tome, neadekvatno plaćanje i neplaćanje naknade je u suprotnosti sa *Zakonom o rudarstvu* Bosne i Hercegovine (član 61), koji obavezuje kompanije da „pokriju sve troškove sanacije štete nastale rudarskim radom“. Bosna i Hercegovina jednako tako nije ispoštovala član 51. koji obavezuje kompanije da poduzmu potrebne mjere za zaštitu zdravlja i sigurnosti građana i obezbjeđenje imovine u skladu sa važećim propisima. Slučajevi u svim pogođenim selima stoga predstavljaju jasno kršenje nacionalnog zakona.

Zakon o rudarstvu i geološkim istraživanjima Srbije (član 47) propisuje da država ukida odluku o odobrenju istraživanja ako se „ne sprovedu mjere neophodne za zaštitu imovine, zdravlja ljudi i životne sredine i zaštite kulturnih dobara i dobara koja su uživala prethodnu zaštitu“. Takođe, sa brigom treba napomenuti da bi nedavno usvojeni *Zakon o eksproprijaciji* u Srbiji omogućio ubranu eksproprijaciju privatne imovine u situacijama od javnog interesa.¹¹⁴ Ovo bi dodatno ugrozilo i povrijedilo pravo zajednica na zemlju, ukoliko se proguraju predloženi rudnici i raseljavanja.

Nekoliko nacionalnih ciljeva biodiverziteta – formulisanih od strane Srbije i Bosne i Hercegovine u okviru CBD-a – usko je povezano sa naporima da se ublaži uticaj na životnu sredinu od rudarenja uglja. Neki primjeri uključuju: Ciljeve Srbije 1.2 (praćenje, regulisanje i minimiziranje aktivnosti koje imaju negativan uticaj na biološku raznolikost); 5.2 (poboljšanje integracije pitanja biodiverziteta u

relevantne sektore, kao što je rudarstvo); i 8.3 (uključivanje lokalnih zajednica u donošenje odluka u vezi sa očuvanjem biodiverziteta); i Nacionalni cilj Bosne i Hercegovine 2 (integracija vrijednosti biološke raznolikosti u razvojne strategije sa naglaskom na ruralni razvoj); i 3 (smanjenje negativnih i povećanje pozitivnih podsticaja i subvencija u cilju očuvanja biološke raznolikosti). Uzimajući u obzir štetu s kojom se suočavaju pogođene zajednice, kao što je gore objašnjeno, može biti upitno da li su uloženi naponi od strane obe države.

Pored toga, nijedna od ove dvije države nije ispoštovala principe ljudskih prava o učešću i transparentnosti, jer niti su informisale zajednice o njihovom raseljavanju niti ih aktivno uključile u donošenje odluka o sopstvenoj zemlji. Ovo je u suprotnosti sa *Zakonom o zaštiti životne sredine* Srbije, koji naglašava potrebu za transparentnošću u davanju informacija i sadrži odredbe koje se odnose na učešće zajednica koje mogu biti pogođene projektima. *Zakon o zaštiti životne sredine* promoviše učešće javnosti i transparentnost inkorporirajući principe *Aarhuške konvencije*, međunarodnog obavezujućeg sporazuma o pristupu informacijama, učešću javnosti u donošenju odluka i pristupu pravdi u pitanjima životne sredine. Odredbe takođe imaju za cilj da osiguraju da zajednice učestvuju u procesima donošenja odluka i mogu da izraze svoju zabrinutost u vezi sa potencijalnim uticajima na životnu sredinu. Bosna i Hercegovina je također država potpisnica *Aarhuške konvencije*, a jednako tako je donijela i zakon o zaštiti životne sredine koji prepoznaje važnost učešća zajednice i transparentnosti informacija u procesu donošenja odluka o životnoj sredini.

4.2. ZAGAĐIVANJE VODA

Rudarske aktivnosti su kontaminirale, zagađile i poremetile opskrbu podzemnim vodama, uzrokujući nakupljanje vode i izmijenjen/poremećen protok vode. Seljani su bili svedoci ovih uticaja na njihovu zemlju i žetvu: Zemljište postaje sve manje produktivno (prijavljeno smanjenje do 30% u Kličevcu). Česti su slučajevi plavljenja ulica, podruma i skladišta u privatnim kućama. Pored toga, voda u domaćinstvu je takođe navodno kontaminirana i nije prikladna za upotrebu u domaćinstvu. Seljani su tako primorani da donose vodu sa drugih mesta, što zahtijeva prevoz, a to dodatno ograničava njihove živote i prihode domaćinstva. U Kamengradu su miniranje, detonacije i isušivanje, kao i neregulisano odlaganje jalovine od strane rudarskog preduzeća duž korita, zagađili rijeku Bilhu. Dodatni uticaj na unos hrane i zdravlje seljana tek treba da se vidi. Štaviše, klimatske promjene izazvane vremenskim promjenama (pogoršane sagorijevanjem uglja) utiču na mnoge aspekte dostupnosti vode, kao što je jutarnja rosa u Kamengradu.

S tim u vezi, Srbija i Bosna i Hercegovina nisu ispunile svoje obaveze da poštuju postojeći pristup zajednica vodi (i za potrebe domaćinstava i za poljoprivredu), budući da je pristup ugrožen ili uskraćen zbog destruktivnih i zagađujućih praksi rudarskih kompanija. Neregulisanjem djelatnosti firme Lagera d.o.o., Bosna i Hercegovina takođe nije zaštitila pravo zajednica na vodu u Kamengradu. Slično tome, obe države (posebno Srbija) su prekršile pravo na čiste sisteme vode kao što je navedeno u UNDROP članu 21, koji obavezuje države da: obezbijede pristup vodi (21.3); zaštite i obnove ekosisteme koji se odnose na vodu (tj. rijeke, jezera i vodonosni sloj) od prekomjerne upotrebe i kontaminacije štetnim supstancama (21.4); i spriječe treće strane da ometaju uživanje prava na vodu (21.5).

Takve radnje i propusti (npr. izazivanje zagađenja, nedostatak praćenja i izvještavanja) takođe krše nacionalne zakone Srbije i Bosne i Hercegovine koji regulišu kvalitet vode i imaju za cilj da zaštite zagađenje vode uzrokovano, na primjer, rudarstvom, kao što su *Zakoni o vodama Federacija Bosne i Hercegovine i Republike Srpske* u Bosni i Hercegovini i *Zakon o vodama* Srbije i *Zakon o zaštiti životne sredine* obe države.

4.3. ZAGAĐIVANJE VAZDUHA I VIŠESTRUKI UTICAJ NA ZDRAVLJE I ZEMLJIŠTE

Sagorijevanje uglja dovodi do visokih emisija toksičnih plinova i zagađivača koji su štetni kako za ljudsko zdravlje tako i za životnu sredinu. Sumpor-dioksid (SO₂) i čestice, uključujući grube čestice, povezuju se s različitim zdravstvenim problemima kao što su rak, urološki problemi i astmatične alergije. Važno je napomenuti da su radnici rudnika posebno podložni ovim efektima, pri čemu mnogi umiru u roku od nekoliko godina nakon što navrše starosnu dob za penziju.

Pepeo koji nastaje sagorijevanjem uglja sastoji se od neorganskih jedinjenja, minerala silicijuma, kalcijuma i magnezijuma. Ove visoke emisije gasova i aerosola mogu zagađivati obradivo zemljište u njihovoj neposrednoj okolini. Biljke upijaju ove zagađivače iz tla, oni ulaze u lance ishrane različitih potrošača, i u konačnici negativno utiču na kvalitet poljoprivrednih proizvoda i zdravlje stanovništva.

Srbija i Bosna i Hercegovina se suočavaju sa značajnim izazovom u pogledu zagađenja vazduha. Uprkos poznatim zdravstvenim rizicima, one nastavljaju da rade i grade nove termoelektrane na uglj, kao i druge povezane lokacije i objekte (npr. deponije i transportne trake), bez odgovarajuće Procjene uticaja na životnu sredinu. Ovo ne samo da krši nacionalne zakone, nego je u potpunoj suprotnosti sa regionalnim obavezama. Treba napomenuti da su postojeće termoelektrane, i u Srbiji i u Bosni i Hercegovini, veoma stare i tehnički nesposobne da ispune zahtjeve zaštite životne sredine.¹¹⁵

Srbija i Bosna i Hercegovina nisu poštovala i zaštitile pravo na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu, što je priznato rezolucijom Generalne skupštine UN (A/RES/76/300). Ovo pravo je sastavni dio punog uživanja širokog spektra ljudskih prava, sadržanih u ICESCR-u, a čije su obe države članice. Zagađenje vazduha uzrokovano rudnicima uglja i termoelektranama imalo je značajne štetne posljedice po zdravlje ruralnih zajednica. Uprkos tome, rudarske kompanije ne otkrivaju uvijek obim zagađenja zraka i specifične zagađivače za koje je poznato da imaju štetan uticaj na zdravlje ljudi. Ovo nepostupanje Srbije i Bosne i Hercegovine u skladu sa propisima predstavlja kršenje njihovih obaveza da poštuju i štite pravo na zdravlje ovih zajednica.

Štaviše, kao potpisnice Pariškog sporazuma, Srbija i Bosna i Hercegovina su dužne doprinijeti borbi protiv klimatskih promjena primjenom nacionalno utvrđenih doprinosa (NDC) za smanjenje emisija stakleničkih plinova i prilagođavanje klimatskim promjenama. Međutim, s obzirom na značajne štete uzrokovane sagorijevanjem uglja i tekućih planova za osnivanje novih termoelektrana na uglj, čini se malo vjerovatnim da će doći do smanjenja ovakvih emisija.

Pored svog uticaja na zdravlje ljudi, **zagađenje vazduha, vode i tla smanjuje poljoprivredne žetve, čime seoske zajednice lišavaju mogućnosti da proizvode sopstvenu hranu i primoravaju ih da se oslanjaju na marginalnu socijalnu pomoć koju obezbjeđuje država.** Ovo je kršenje RtFN ovih zajednica i smanjuje njihovu agenciju u odlučivanju šta i kako žele da proizvode za svoju hranu.

Dalje, Srbija i Bosna i Hercegovina su države potpisnice *Evropske konvencije o ljudskim pravima* (ECHR). Iako pravo na zdravu životnu sredinu nije eksplicitno priznato u ECHR-u, Evropski sud za ljudska prava je razvio snažnu jurisprudenciju o pitanjima životne sredine kroz svoje tumačenje građanskih i političkih prava: sudska praksa ECHR-a se bavila pitanjima životne sredine kao komponentama članova 2. („pravo na život”) i 8. („pravo na poštovanje privatnog i porodičnog života”) Konvencije, kao i člana 10. („pravo na primanje i prenošenje informacija”) i člana 1. Protokola br. 1 Konvencije, i procesna prava poput prava na djelotvoran pravni lijek (članovi 6.1 i 13). ECHR je presudio da prekomjerni nivoi zagađenja i opasnosti po životnu sredinu mogu da naruše pravo pojedinca na život i pravo na privatni i porodični život. U ovim slučajevima, Sud je naglasio pozitivne obaveze država da preduzmu mjere za zaštitu pojedinaca od ozbiljne štete po životnu sredinu.

Pravo na zdravu životnu sredinu izričito je priznato i zagarantovano kao ljudsko pravo Ustavima Srbije (član 74) i Srpske (član 35), koji propisuju pravo svakoga na zdravu životnu sredinu i odgovornost vlasti za njezinu zaštitu. Iako Ustav Bosne i Hercegovine izričito ne priznaje pravo na zdravu životnu sredinu, član II garantuje pravo na život i ljudsko dostojanstvo, a zaštita životne sredine može se zaključiti posredno iz ovih i drugih širih odredbi ljudskih prava. Prema tome, radnje i propusti i Srbije i Bosne i Hercegovine (uključujući i Republiku Srpsku) krše ustavna prava.

Pored toga, kao potpisnice *Ugovora o osnivanju Energetske zajednice*, i Srbija i Bosna i Hercegovina imaju zakonsku obavezu da smanje emisije SO₂, azotnih oksida (NO_x) i čestica primjenom Nacionalnog plana za smanjenje emisija od 1. januara 2018. godine. Međutim, do danas obe države nisu ispoštovale propisane obaveze, te nastavljaju da emituju štetne gasove i čestice koje prelaze propisane granice.¹¹⁶

Naposlijetku, potpisivanjem Sofijske deklaracije, obe države su se obavezale na postepeno ukidanje fosilnih goriva do 2050. godine i usvajanje *Zakona o klimi* EU. Međutim, s tekućim planovima za uspostavljanje novih termoelektrana na uglj, malo je vjerovatno da će Srbija i Bosna i Hercegovina ispuniti ovu svoju obavezu.

4.4. UZNEMIRAVANJE I KRIMINALIZACIJA

Oni koji se protive uglju ili njegovom uticaju na lokalne zajednice mogu biti proganjani, maltretirani, pa čak i kriminalizirani. Snimanje termoelektrana na uglj bez dozvole smatra se krivičnim djelom i može rezultirati kaznom zatvora. Ovo je posebno alarmantno u Srbiji, gdje svako ko se izjasni protiv uglja može biti žigosan kao državni neprijatelj.

Iako stanovnici Kamengrada (Bosna i Hercegovina) i Ugljevika (Bosna i Hercegovina/Republika Srpska) nisu eksplicitno prijavili incidente uznemiravanja i kriminalizacije, sukobi i sporovi su uobičajeni između rudarskih kompanija i članova zajednice koji im se protive.

Srbija mora preduzeti neophodne mjere kako bi obezbijedila zaštitu svih osoba – bilo da su seljani, aktivisti ili zdravstveni radnici – koji iznose svoje mišljenje i osporavaju rudarenje. Ako to ne učini, to bi predstavljalo kršenje Deklaracije UN-a o braniteljima ljudskih prava (Rezolucija GS UN-a 53/144),¹¹⁷ koji obavezuje države da poduzmu sve potrebne mjere da zaštite pojedince od prijetnji, nasilja, odmazde, pritiska ili bilo kakve druge proizvoljne radnje kao rezultat ostvarivanja njihovih legitimnih prava (uključujući vođenje rada na ljudskim pravima pojedinačno ili u zajednici s drugima, traženje, pribavljanje, primanje i držanje informacija u vezi sa ljudskim pravima). Srbija i Bosna i Hercegovina su obe kandidati (zvanični i potencijalni) i obavezne su da poštuju Smjernice EU o ljudskim pravima, koje naglašavaju snažnu posvećenost EU zaštiti branitelja ljudskih prava.

4.5. EKSTERITORIJALNE OBAVEZE DRŽAVE

Podaci prikupljeni u studiji ne pružaju sveobuhvatnu analizu obaveza eksteritorijalnih država (ETO)¹¹⁸ osim Srbije i Bosne i Hercegovine. Međutim, ako kineske korporacije i Kina realizuju i finansiraju planirane termoelektrane – Kostolac B3 i Ugljevik – postoji realna opasnost. Postoji velika vjerovatnoća da će rad ovih postrojenja pogoršati zagađenje, eko-destrukciju i dovesti do povećanog kršenja ljudskih prava lokalnih zajednica. Kina mora osigurati da njeni postupci i propusti ne predstavljaju kršenje ljudskih prava u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Kina posebno mora djelovati u skladu s Općim komentarom 24 Komiteta za ekonomska, socijalna i kulturna prava o „Obavezama država prema *Međunarodnom paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* u kontekstu poslovnih aktivnosti”,¹¹⁹ Maastrichtskih principa o eksteritorijalnim obavezama država u oblasti ekonomskih, socijalnih i kulturnih prava,¹²⁰ i preporuke Odbora za ekonomska, socijalna i kulturna prava, koji poziva Kinu da obustavi izgradnju novih elektrana na ugljen i prekine tekuće finansiranje izgradnje.¹²¹

Evropska unija treba uložiti sve napore kako bi osigurala da se njena Zelena agenda za zapadni Balkan propisno implementira i prati u skladu sa obavezama EU u pogledu ljudskih prava (npr. član 3(5) Ugovora o Evropskoj uniji koji propisuje EU da doprinosi zaštiti ljudskih prava). EU posebno mora osigurati da bilo kakva finansijska podrška u okviru Zelene agende za zapadni Balkan ne krši ljudska prava. Pored toga, EU bi trebalo da podrži Srbiju i Bosnu i Hercegovinu u održavanju njihove posvećenosti poštovanju ljudskih prava, i zaustavi dalju degradaciju – i počne da se poboljšava – ekološke situacije u skladu sa sporazumima obe države o stabilizaciji i pridruživanju sa EU.

Takođe, u odnosu na termoelektranu Ugljevik, Bosna i Hercegovina mora ispoštovati odredbe Direktive 2010/75/EU koje će se primjenjivati na termoelektranu u 2018. godini. Evropska unija - preko Komisije - takođe ima obavezu da provede njezino sprovođenje prema čl. 17 TEU ako BiH i dalje ima za cilj da postane država članica EU.

Slično tome, kao odgovorna država, Njemačka mora obezbijediti da njezino finansiranje vjetroparka u Kostocu preko razvojne banke (KfW) ne dovede do nezakonite sječe šuma i podriva pristup šumama lokalnih zajednica.

5. PRELIMINARNA RAZMATRANJA I PUT NAPRIJED

Ekološka destrukcija, uključujući zalijevanje poljoprivrednih površina, smanjenje prinosa, zagađenje zraka i vode, promjenu vjetrova i nove biljne bolesti, jasno pokazuje blisku vezu između ekološkog zdravlja i zdravlja ljudi, što se vidi u respiratornim bolestima ljudi, alergijama, i promene u ishrani. Ova pitanja ozbiljno ugrožavaju ekološku osnovu lokalne proizvodnje hrane i imaju ozbiljne implikacije na biodiverzitet i prirodne resurse.

Stanje u posjećenim zajednicama očigledno krši obaveze i posvećenost obe zemlje u pogledu ljudskih prava, životne sredine i klimatskih promjena kako je navedeno u nekoliko međunarodnih instrumenata. To uključuje *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* (ICESCR), Deklaraciju UN-a o pravima seljana i drugih ljudi koji rade u ruralnim područjima (UNDROP), *Konvenciju o biološkoj raznolikosti* (CBD) i Pariški sporazum o Promjeni klime. Lokalne zajednice se i dalje suočavaju s kršenjem ljudskih prava, posebno RtFN, srodnih prava i prava na sigurnu, čistu i održivu životnu sredinu.

FIAN International, lokalne grupe civilnog društva i pogođene zajednice pozivaju vlade Srbije, Bosne i Hercegovine i Evropske unije da ispoštuju svoje međunarodne obaveze i obaveze vezane za ljudska prava u pogledu ljudskih prava, životne sredine i klime. Najvažnije, ovo uključuje poštovanje RtFN i prava na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu.

Stoga pozivamo Srbiju i Bosnu i Hercegovinu da preduzmu sljedeće radnje:

1. Osiguraju pravednu nadoknadu i rehabilitaciju raseljenim i preseljenim ruralnim zajednicama, te spriječe buduća raseljavanja zbog eksploatacije uglja i termoelektrana;
2. Uspostave mehanizme i alate za pogođene ljude da procijene i evidentiraju svoje gubitke i štete kako bi stvorili dokaze i uspostavili odgovarajuće mehanizme pravnog lijeka i pristup pravdi;
3. Promoviraju, revitaliziraju i potiču malu lokalnu poljoprivredu i spriječe dalje uništavanje poljoprivrednog zemljišta i drugih prirodnih resursa, te pogoršanje plodnosti tla;
4. Čuvaju, poštuju i obnavljaju biodiverzitet s fokusom na pravo na adekvatnu hranu i ishranu i na čistu, zdravu i održivu životnu sredinu s obzirom na njezinu ulogu u proizvodnji hrane i dobrobiti ljudi;
5. Uspostave i implementiraju jasna pravila za slobodan, prethodni, informirani pristanak lokalnih zajednica i njihovo učinkovito, transparentno i smisleno učešće u donošenju odluka koje će biti u skladu sa relevantnim međunarodnim standardima ljudskih prava;
6. Sprovode nezavisne i transparentne procjene uticaja na ljudska prava i životnu sredinu svih planiranih rudarskih i termoenergetskih projekata, kao i postojećih rudnika i termoelektrana. Ako se utvrdi bilo kakav negativan uticaj ili rizik od negativnog uticaja, da zaustave rudarske aktivnosti;
7. Rješavaju i sprječavaju višestruko zagađenje vazduha, vode i tla uslijed eksploatacije uglja i termoelektrana, odnosno uspostavljanjem obaveznog zaštitnog pojasa između rudnika uglja i domaćinstava i sela;
8. Kreiraju zvanične i raščlanjene podatke za evidentiranje uticaja eksploatacije uglja i termoelektrana na zdravlje ljudi na nivou sela, uz učešće pogođenih zajednica;
9. Poduzmu potrebne mjere kako bi se osigurala zaštita svih osoba – bilo da se radi o seljanima, aktivistima ili zdravstvenim radnicima – da iznesu svoje mišljenje i izazovu aktivnosti vezane za rudarstvo i da se uzdrže od bilo kakvih radnji odmazde;
10. Pozovu specijalnog izvjestitelja UN-a za ljudska prava i životnu sredinu i specijalnog izvjestitelja za otrovne supstance i ljudska prava da posjete obe zemlje kako bi prikupili informacije iz prve ruke o trenutnoj situaciji ljudskih prava.

POLITIKA I PRAVNI OKVIRI

11. Regulisati djelatnost preduzeća Lager d.o.o. u Bosni i Hercegovini;
12. Prestati planirati uvođenje novih kapaciteta na ugalj i subvencioniranje termoelektrana na ugalj. Umjesto toga, koristiti ove resurse za uspostavljanje ambicioznih ciljeva postepenog izbacivanja uglja i razvoj strateškog okvira i mape puta za napuštanje proizvodnje električne energije zasnovane na lignitu (lignit je najprljaviji oblik uglja) u skladu s Pariškim sporazumom;

13. Kreirati i implementirati povoljne zakonske i političke okvire za zaštitu ljudskih prava povezanih sa štetom po životnu sredinu, povezujući tako relevantne međunarodne zakone o zaštiti životne sredine i klimatske politike i oblasti politike u kontekstu međunarodnog prava i politike o ljudskim pravima i obrnuto kada se razvijaju i implementiraju nacionalni pravni i politički okviri.

EKSTERITORIJALNE OBAVEZE

14. Kina mora osigurati da njezine radnje i propusti ne predstavljaju kršenje ljudskih prava u Srbiji i Bosni i Hercegovini, ukoliko planirane termoelektrane (Kostolac B3 i Ugljevik) počnu sa radom koje će implementirati i financirati kineske korporacije i Kina;
15. Evropska unija treba uložiti sve napore kako bi osigurala da se njezina Zelena agenda za zapadni Balkan pravilno implementira i prati. EU posebno mora osigurati da bilo kakva finansijska podrška u okviru Zelene agende za zapadni Balkan ne krši ljudska prava.
16. Njemačka mora osigurati da njezino finansiranje vjetroelektrane u Kostocu preko razvojne banke (KfW) ne dovede do nezakonite sječe šuma i podriva pristup seljana šumama;
17. Zahtijevati da delegacije Evropskog parlamenta za odnose s Bosnom i Hercegovinom i Kosovom (DSEE)¹²² i Srbijom¹²³ posjete pogođene zajednice spomenute u ovom izvještaju, te da se uticaj rudarstva uglja na ljudska prava uključi kao dio zaštite osnovnih prava u okviru političkog dijaloga o procesu pristupanja Evropskoj uniji.

ENDNOTES

- 1 [Novica Milenkovic, farmer of a farm with 7 hectares](#); [Zoran Markowic, chair of local NGO Kličevacki Idol](#); Darko Milošević; Alexander; njegova žena i drugi koji žele ostati anonimni iz sigurnosnih razloga.
- 2 U jednom svjedočenju u Drmnu prijavljena su oštećenja na poljoprivrednim objektima.
- 3 3 IEA. (2019). *Global Energy & CO2 Status Report 2019*. International Energy Agency. Available at: www.iea.org/reports/global-energy-co2-status-report-2019; Olivier, J. G. J., and J. A. H. W. Peters. (2020). *Trends in Global CO2 and Total Greenhouse Gas Emissions: 2020 report*. PBL Netherlands Environmental Assessment. Agency, The Hague.
- 4 Rosewarne, S., J. Goodman, and R. Pearse. (2014). Climate Action Upsurge. *The Ethnography of Climate Movement Politics*. Routledge; UNFCCC. (2021, November 4). End of Coal in Sight at COP26. External Press Release. Available at: unfccc.int/news/end-of-coal-in-sight-at-cop26
- 5 Carbon Brief. (2020, March 26). Mapped: The World's Coal Power Plants. *Carbon Brief*. Available at: www.carbonbrief.org/mapped-worlds-coal-power-plants; Goodman, J., L. Connor, D. Ghosh, K. Kohli, J. P. Marshall, M. Menon, K. Mueller, et al. (2020). *Beyond the Coal Rush: A Turning Point for Global Energy and Climate Policy?* Cambridge University Press; Shah, A., (2022). Rethinking 'just transitions'; from coal: the dynamics of land and labour in anti-coal struggles. *The Journal of Peasant Studies*. Available at: [10.1080/03066150.2022.2142568](https://doi.org/10.1080/03066150.2022.2142568)
- 6 Za više informacija, posjetite: neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/serbia_en
- 7 Za više informacija, posjetite: neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/bosnia-and-herzegovina_en
- 8 Za više informacija, posjetite: www.fian.org/en/news/article/connecting-the-environment-with-human-rights-2636
- 9 Za više informacija, posjetite: gnrtfn.org/peoples-monitoring
- 10 Za više informacija, posjetite: www.righttofoodandnutrition.org/
- 11 Za više informacija, posjetite: www.greenpeace.org/usa/wp-content/uploads/legacy/Global/usa/planet3/PDFs/the-true-cost-of-coal-how-peo.pdf
- 12 Za više informacija, posjetite: education.nationalgeographic.org/resource/coal/
- 13 Za više informacija, posjetite: grist.org/climate-energy/mountaintop-removal-countrys-mental-health-crisis/
- 14 Za više informacija, posjetite: www.ohchr.org/sites/default/files/2022-02/CleanAirSummary.pdf
- 15 Za više informacija, posjetite: www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2300396017300551
- 16 Za više informacija, posjetite: www.mdpi.com/2075-163X/8/2/54#B5-minerals-08-00054
- 17 Za više informacija, posjetite: www.ijsr.net/archive/v4i8/SUB157361.pdf, p. 605
- 18 Za više informacija, posjetite: www.mdpi.com/2075-163X/8/2/54#B5-minerals-08-00054
- 19 Za više informacija, posjetite: bankwatch.org/wp-content/uploads/2020/12/BROSURA-mail.pdf
- 20 Za više informacija, posjetite: www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5187660/
- 21 Za više informacija, posjetite: gnrtfn.org/peoples-monitoring/
- 22 Za više informacija, posjetite: [www.fian.org/files/files/20201204_Papers_Land_v3\(1\).pdf](http://www.fian.org/files/files/20201204_Papers_Land_v3(1).pdf)

- 23 Za više informacija, posjetite: digitallibrary.un.org/record/1650694
- 24 Za više informacija, posjetite: www.fian.org/files/files/Andrea_20201211_Papers_1_Water_v2.pdf
- 25 Za više informacija, posjetite: digitallibrary.un.org/record/1650694
- 26 Za više informacija, posjetite: www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-health/about-right-health-and-human-rights
- 27 Za više informacija, posjetite: digitallibrary.un.org/record/3983329?ln=en
- 28 Za više informacija, posjetite: digitallibrary.un.org/record/3983329?ln=en
- 29 Za više informacija, posjetite: www.fian.org/files/files/FIAN_Conceptual_Paper_RTFN_as_Part_of_Environmental_&_Climate_Justice.pdf
- 30 At present, Serbia also imports oil and natural gas (from Russia) to ensure energy sufficiency.
- 31 Za više informacija, posjetite: www.gem.wiki/Serbia_and_coal#Existing_coal-fired_power_stations
- 32 Serbia's energy utility Elektroprivreda Srbije (EPS). For more information, please visit: www.eps.rs/lat/Stranice/default.aspx
- 33 Za više informacija, posjetite: www.equaltimes.org/getting-serbia-s-much-needed#.ZE5tCXZBw2w
- 34 Za više informacija, posjetite: bankwatch.org/beyond-fossil-fuels/the-energy-sector-in-serbia
- 35 Za više informacija, posjetite: www.mre.gov.rs/en/aktuelnosti/saopstenja/national-assembly-adopted-four-laws-field-energy-and-mining
- 36 Za više informacija, posjetite: bankwatch.org/beyond-fossil-fuels/the-energy-sector-in-bosnia-and-herzegovina
- 37 Za više informacija, posjetite: www.reuters.com/business/energy/bosnias-power-exports-risk-people-switch-electricity-heating-2022-11-04/
- 38 Za više informacija, posjetite: library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/18313.pdf, p. 41
- 39 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/18313.pdf>, p. 39
- 40 Za više informacija, posjetite: www.trade.gov/country-commercial-guides/serbia-agricultural-sectors#:~:text=Serbia
- 41 Za više informacija, posjetite: china-cee.eu/2023/02/28/serbia-economy-briefing-serbian-agricultural-policy/
- 42 In 2021, agri-food imports reached a total value of US \$20.6 billion, while exports were valued at US \$552.6 million. Agricultural products represent approximately only 6% of exports, yet account for 15% of total imports. The primary imported food products include grains and grain products, beverages (alcoholic and non-alcoholic), and meat and dairy products. For more information, please visit: www.trade.gov/country-commercial-guides/bosnia-and-herzegovina-agriculture
- 43 Za više informacija, posjetite: www.climatechangepost.com/bosnia/agriculture-and-horticulture/
- 44 Za više informacija, posjetite: tradingeconomics.com/serbia/employment-in-agriculture-percent-of-total-employment-wb-data.html#:~:text=Employment
- 45 Za više informacija, posjetite: agriculture.ec.europa.eu/system/files/2020-02/ext-study-applicant-synthesis_2006_en_0.pdf, p.9.
- 46 *Ibid.*
- 47 Za više informacija, posjetite: blogs.worldbank.org/europeandcentralasia/securing-serbia-s-farming-future
- 48 FAO, IFAD, UNICEF, WFP and WHO. (2022). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2022. Repurposing food and agricultural policies to make healthy diets more affordable*. FAO. p. 173. Available at: doi.org/10.4060/cc0639en

- 49 Oko 60% stanovništva živi u ruralnim područjima, koje generalno karakteriše manje mogućnosti za zapošljavanje, slaba fizička infrastruktura i javne usluge. Stope nezaposlenosti u ruralnim područjima su značajne i mogu biti 40% veće nego u glavnim urbanim centrima. Za više informacija, pogledajte: [info.undp.org/docs/pdc/Documents/BIH/Strengthening%20Bosnia and Herzegovina](https://info.undp.org/docs/pdc/Documents/BIH/Strengthening%20Bosnia%20and%20Herzegovina); i www.undp.org/bosnia-herzegovina/projects/eu4agri-%E2%80%93-modernizing-agri-food-sector-bosnia-and-herzegovina-thriving-rural-areas
- 50 Za više informacija, posjetite: www.citypopulation.de/en/serbia/branicevo
- 51 Za više informacija, posjetite: www.bpb.de/themen/migration-integration/laenderprofile/english-version-country-profiles/505179/emigration-from-the-western-balkans
- 52 Prema lokalnom CSO.
- 53 Za više informacija, posjetite: www.gem.wiki/TPP_Kostolac_Power_Plant
- 54 Za više informacija, posjetite: www.mdpi.com/2075-163X/8/2/54#B5-minerals-08-00054; and www.researchgate.net/publication/348612247_Heritage_We_Pretend_Not_to_See_An_Old_Mining_Community_in_the_Village_of_Kostolac_Serbia
- 55 Za više informacija, posjetite: www.banktrack.org/project/ttp_kostolac_b/pdf
- 56 Za više informacija, posjetite: ceenergynews.com/renewables/serbia-goes-east-for-renewables-minister-meets-chinese-ambassador-to-discuss-major-energy-projects/
- 57 Za više informacija, posjetite: www.gem.wiki/Drmno_mine
- 58 Za više informacija, posjetite: bankwatch.org/press_release/first-court-case-against-coal-power-plant-construction-in-serbia
- 59 Za više informacija, posjetite: env-health.org/IMG/pdf/technical_report_balkans_coal_en_lr.pdf
- 60 Za više informacija, posjetite: www.banktrack.org/project/ttp_kostolac_b/pdf
- 61 Za više informacija, posjetite: meta.eeb.org/2020/05/14/heritage-under-siege-coal-mining-destroys-priceless-historical-sites/
- 62 Za više informacija, posjetite: ceenergynews.com/renewables/serbia-goes-east-for-renewables-minister-meets-chinese-ambassador-to-discuss-major-energy-projects/
- 63 Za više informacija, posjetite: www.mdpi.com/2075-163X/8/2/54
- 64 Prema svjedočenju lokalne nevladine organizacije.
- 65 *Ibid.*
- 66 *Ibid.*
- 67 Petrović, Branko i Tomislav Šubaranić. (2018, August 31) *Constructive Parameters of Open Pit Drmno Final Mine Slope in The Function of Diaphragm Wall Construction*. Dostupno na: crimsonpublishers.com/amms/pdf/AMMS.000533.pdf
- 68 Prema informacijama koje dijeli CEKOR.
- 69 Za više informacija, posjetite: cordis.europa.eu/docs/results/509/509173/127976181-6_en.pdf, p. 5.
- 70 *Ibid.*
- 71 *Ibid.*
- 72 Za više informacija, posjetite: bankwatch.org/wp-content/uploads/2020/12/BROSURA-mail.pdf
- 73 *Supra napomena 69.*
- 74 Za više informacija, posjetite: trace.tennessee.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=2443&context=utk_chanhonoproj

- 75 Za više informacija, posjetite: www.eps.rs/eng/vesti/Pages/11-22.aspx
- 76 Za više informacija, posjetite: renewablesnow.com/news/serbias-eps-seeking-contractors-to-build-solar-park-near-kostolac-tp-768243/
- 77 Prema informacijama koje dijeli CEKOR.
- 78 Prema riječima ovog mještana, najveća naknada bila je 170 evra po aru, odnosno 1000 evra po hektaru.
- 79 Ništa ne vrijedi što je izmijenjen zakon o eksproprijaciji kako bi se omogućila brza eksproprijacija imovine. Protivnici zakona o eksproprijaciji kažu da će se to iskoristiti za unaprjeđenje rudarskih projekata. Za više informacija, pogledajte: www.business-humanrights.org/en/latest-news/serbians-protest-against-expropriation-law-and-lithium-mine-which-might-benefit-for-foreign-mining-companies-environmentalists-warn/
- 80 Prema informacijama koje dijeli CEKOR.
- 81 Za više informacija, posjetite: www.greenpeace.org/usa/wp-content/uploads/legacy/Global/usa/planet3/PDFs/the-true-cost-of-coal-how-peo.pdf
- 82 Prema svjedočenjima.
- 83 Za više informacija, posjetite: inforadar.ba/afera-lager-kako-je-novaliceva-vlada-pogodovala-privatnoj-firmi-iz-posusja-u-nevidenoj-pljacki-drzavnih-resursa/
- 84 Energetski institut Hrvoje Požar, Hrvatska Soluziona, Španski ekonomski institut Banjaluka i Rudarski institut BiH Tuzla, (31. mart 2008). *Studija energetskog sektora u BiH*
- 85 CEEC je kineski državni energetski konglomerat sa sjedištem u Pekingu. Za više informacija, posjetite: bankwatch.org/project/kamengrad-lignite-power-plant-bosnia-herzegovina; and en.ceec.net.cn/col/col58594/index.html
- 86 Sa kapitalnim ulaganjem 1.020.000.000 KM (559,886,160 USD). Za više informacija, posjetite: sarajevotimes.com/chinese-build-billion-bam-worth-power-plant-sanski/
- 87 Za više informacija, pogledajte: eko-unia.org.pl/raport/report_international.pdf p. 10 and p. 11
- 88 Za više informacija, pogledajte: czzs.org/message-from-kamengrad-sana-moral-looking-for-solar/?lang=en
- 89 Prema jednom intervjuisanom mještanu, cijena je išla od 100 evra po m² do nekoliko hiljada.
- 90 FIAN je poslao pismo Lageru d.o.o. da to prokomentariše. Nije primljen nikakav odgovor.
- 91 Sana u Bosni i Hercegovini jedna je od šest najvažnijih rijeka za globalno ugroženog dunavskog lososa (Hucho hucho). Za više informacija, posjetite: balkanrivers.net/en/photos/sana-river
- 92 FIAN je poslao pismo Lageru d.o.o. da to prokomentariše. Nije primljen nikakav odgovor.
- 93 Za više informacija, posjetite: czzs.org/message-from-kamengrad-sana-moral-looking-for-solar/?lang=en
- 94 Za više informacija, posjetite: www.just-transition.info/seeds-for-just-transition-in-sanski-most-bosnia-and-herzegovina/
- 95 Prema informacijama koje dijeli CZZS.
- 96 Prema riječima Majde Ibraković, bivše službenice programa za energetiku i klimatske promjene u Centru za životnu sredinu (CZZS) Banja Luka. Takođe, prema informacijama koje dijeli CZZS, Lager d.o.o. nastavlja eksploataciju lignita u „Zlauša - Fajtovci - G. Kamengrad” koja se nalazi na području općine Sanski Most. Njihova djelatnost zasniva se na odluci Federalnog ministarstva okoliša i turizma, kojom se uspostavljenim postrojenjima i objektima dozvoljava izvođenje rudarstva bez okolinskih dozvola. CZZS je podnio tužbu kojom osporava tu odluku. Predmet je u toku pred Kantonalnim sudom u Sarajevu. CZZS je također podnio apelaciju Ustavnom sudu Bosne i Hercegovine. Trenutna situacija na terenu je takva da je uslijed poplava u sjeverozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine rudnik potopljen, što je uticalo na kvalitet vode rijeke Blihe i njenih pritoka, kao i vodopada Blihe koji je pod nacionalnom zaštitom od 1954.
- 97 Za više informacija, posjetite: www.gem.wiki/Kamengrad_Thermal_Power_Plant
- 98 Za više informacija, posjetite: czzs.org/when-citizens-decide-no-to-thermo-power-plant-kamengrad/?lang=en

- 100 Za više informacija, posjetite: czzs.org/ugljevik-european-chernobyl-what-was-taken-away-does-not-measure-what-we-actually-have/?lang=en
- 101 Za više informacija, posjetite: eko-unia.org.pl/raport/report_international.pdf, p. 8
- 102 Termoelektrane na uglj Zapadnog Balkana zagadile su dvostruko više od onih u EU u 2019. Godini. Centar za istraživanje energije i čistog zraka (CREA) i Bankwatch Network (CEE). Rad za brifing, juli 2021. Prema informacijama CZZS, u Službenom glasniku Republike Srpske broj (3/15, 51/15, 47/16, 16/19) istaknuto je da je rad termoelektrane Ugljevik I u skladu sa Pravilnikom o mjerama za sprečavanje i smanjenje zagađenja i poboljšanje kvaliteta vazduha Republike Srpske. Ovom uredbom Ugljevik je klasifikovan kao „stara veliko ložište”, što mu omogućava da prekorači ispuštanje zagađenih materija do 2. januara 2018. godine, definisano Direktivom Evropskog parlamenta i Savjeta (2010/75/EU) od 24. novembra 2010. o industrijskim emisijama (integrisano zagađenje i kontrola). Dostupno na: bankwatch.org/uploads/2021/7
- 103 Za više informacija, posjetite: bankwatch.org/project/ugljevik-power-plant-bosnia-and-herzegovina#key-issues
- 104 Prema informacijama CZZS, realizacija projekta izgradnje postrojenja za odsumporavanje dimnih gasova počela je 2009. godine, probni radovi su obavljani 2020. godine, a 2021. Godine je izdata Potvrda o tehničkom prijemu postrojenja. Probni rad je pokazao da su sve vrijednosti ispod propisanih vrijednosti. Postrojenje još nije pušteno u rad jer nije pronađeno adekvatno rješenje za pojavu sporednog proizvoda - sintetičkog gipsa.
- 105 Za više informacija, posjetite: czzs.org/ugljevik-european-chernobyl-what-was-taken-away-does-not-measure-what-we-actually-have/?lang=en
- 106 Za više informacija, posjetite: scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2334-8836/2015/2334-88361504041R.pdf
- 107 Za više informacija, posjetite: citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=10.1.1.107.1071, p. 69
- 108 Za više informacija, posjetite: www.cin.ba/energopotencijal/en/istrazivacke_price/zagadenje-gusi-zagadivaca.php
- 109 Za više informacija, pogledajte: czzs.org/ugljevik-european-chernobyl-what-was-taken-away-does-not-measure-what-we-actually-have/?lang=en
- 110 Za više informacija, pogledajte: czzs.org/locals-and-environmentalists-concerned-about-the-continuation-of-ugljevik-3-coal-power-plant-project/?lang=en
- 111 *Ibid.*
- 112 Izričito priznata ljudska prava su, između ostalog, pravo na život, pravo na rehabilitaciju i kompenzaciju, pravo na informisanje, pravo na imovinu i pravo na zaštitu svog psihičkog i fizičkog zdravlja za Srbiju i pravo na privatni i porodični život, dom i prepisku, pravo na imovinu i pravo na pravično suđenje u građanskim i krivičnim pitanjima i druga prava u vezi sa krivičnim postupkom.
- 113 De Schutter, O. (2009). *Report of the Special Rapporteur on the right to food* (A/HRC/13/33/Add.2). Para. 15. Dostupno na: documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G09/177/97/PDF/G0917797.pdf?OpenElement
- 114 Za više informacija, pogledajte: www.rferl.org/a/serbia-mining-lithium-expropriation-/31577972.html
- 115 Kostolac A je izgrađen 1967. godine, a Kostolac B 1987. godine. Pregovaračka pozicija za Poglavlje 27 Republike Srbije, Aneks 10 – Specifični plan implementacije Direktive 2010/75/EU o industrijskim emisijama. Dostupno na: www.mei.gov.rs/srl/dokumenta/eu-dokumenta/pristupni-pregovori-sa-eu/pregovaracke-pozicije/pregovaracke-pozicije-za-poglavlje-27/
- 116 Prijavljene informacije o velikim postrojenjima za sagorijevanje prema Ugovoru o energetske zajednici. Dostupno na adresi: www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/reported-information-on-large-combustion-2
- 117 Za više informacija, posjetite: <https://www.ohchr.org/en/civic-space/declaration-human-rights-defenders#:~:text=The%20Declaration%20on%20Human%20Rights%20Defenders%2C%20adopted%20by%20the%20General,In%20legally%2Dbinding%20international%20instruments>
- 118 Za više informacija, posjetite: www.etoconsortium.org/en/what-are-etos/

- 119 Za više informacija, posjetite: undocs.org/Home/
-
- 120 Za više informacija, posjetite: www.etoconsortium.org/en/the-maastricht-principles/
-
- 121 Za više informacija, posjetite: tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/
-
- 122 FZa više informacija, posjetite: www.europarl.europa.eu/delegations/en/dsee/home
-
- 123 Za više informacija, posjetite: www.europarl.europa.eu/delegations/en/d-rs/home
-

„Krajnje je vrijeme da vlasti poduzmu mjere kako bi zaštitile interese stanovništva, a ne zagađivača.“

Denis Žiško, Aarhus centar, Bosna i Hercegovina

„Selo tone u trenutku dok mi razgovaramo.“

Zvezdan Kalmar, koordinator za energetiku i klimatske promene, CEKOR.

„Politike i zakoni su tu da se poštuju i propisno prate. Koja je svrha da ih imamo ako se jednostavno ignorišu? Mi moramo našu okolinu održati čistom, živom i dozvoliti ljudima i zajednicama da žive na svojoj zemlji onoliko dugo koliko to žele“

Dragan Ostić, Energija i klimatske promjene, CZZS.